

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη

Ανεξίτηλα σημάδια στον χώρο

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη

Ανεξίτηλα σημάδια στον χώρο

Κατάλογος περιοδικής έκθεσης

17/9/2011 - 30/9/2012

Θεσσαλονίκη 2012

Στο πλαίσιο του προγράμματος

biennále: 3
ΜΠΙΕΝΑΛΕ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
THESSALONIKI BIENNALE OF CONTEMPORARY ART

 **Κίνηση 5 Μουσείων
Θεσσαλονίκης**

Η έκδοση του καταλόγου πραγματοποιήθηκε
με την ευγενική χορηγία

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΩΝ «ΦΙΛΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ»

JEWISH MUSEUM OF THESSALONIKI
MUSEO DJIDIO DE SALONIK

Γενικό Προξενείο
της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας
στη Θεσσαλονίκη

Επιμέλεια:

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Ευαγγελία Στεφανή
Αγγελική Κουκουβού
Ελευθερία Ακριβοπούλου

Κείμενα:

Ευαγγελία Στεφανή
Αγγελική Κουκουβού
Ευάγγελος Χεκίμογλου
Ελευθερία Ακριβοπούλου

ISBN 978-960-9621-02-1

Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 11

© ΥΠΠΟΤ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 2012

Προέλευση εικόνων εξωφύλλου:

Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης
Οργανισμός Κτηματολογίου και Χαρτογραφίσεων Ελλάδας
Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, *Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς:
Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1917*, Θεσσαλονίκη 2002.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Παραγωγή / Production

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. ΑΝΕΞΙΤΗΛΑ ΣΗΜΑΔΙΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ - ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Ποθηξένη Αδάμ-Βελένη, *διευθύντρια Α.Μ.Θ.*

Ευαγγελία Στεφανή, *προϊσταμένη τμήματος Εκθέσεων*

Αγγελική Κουκουβού, *αρχαιολόγος*

Ελευθερία Ακριβοπούλου, *αρχαιολόγος-μουσειολόγος*

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Ευάγγελος Χεκίμογλου, *έφορος Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης*

ΜΟΥΣΕΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Αλκμήνη Πάκα, *επίκουρη καθηγήτρια Α.Π.Θ., αρχιτέκτων μηχανικός*

Κωνσταντίνος Χαραλαμπίδης, *αρχιτέκτων μηχανικός*

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Έλλη Γκαλιά-Γεωργιά, *πολιτικός μηχανικός*

Τζέκι Μπενμαγιόρ, *ερευνητής, Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης*

Έρικα Περαχιά, *κοινωνιολόγος, Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης*

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Αγνή Αποστολίδου, *αρχαιολόγος-μουσειολόγος*

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΚΘΕΜΑΤΩΝ

Σόνια Αθανασιάδου, *συντηρήτρια αρχαιοτήτων Α.Μ.Θ.*

Δημήτρης Καρολίδης, *συντηρητής αρχαιοτήτων Α.Μ.Θ.*

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Στέλιος Καραμπίκας, *αρχιτεχνίτης*

Χρήστος Πηλιάκος, *αρχιτεχνίτης*

Στέφανος Αποστολίδης, *ηλεκτρολόγος*

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

Αβραάμ Παναγιωτίδης, *υπεύθυνος πληροφορικής Α.Μ.Θ.*

ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Ángela María Arbeláez, *ιστορικός τέχνης-δημοσιογράφος*

Νίκος Χρυσικάκης, *φωτογράφος-σκηνοθέτης*

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ορέστης Κουράκης, *φωτογράφος*

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Θόδωρος Παπακώστας, *αρχαιολόγος*

Αναστασία Δημουλά, *αρχαιολόγος*

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Αθηνά Ιωάννου, *διαχειρίστρια έργων, Κρατικό Μουσείο*

Σύγχρονη Τέχνη

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΠΟΠΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Χριστίνα Παυλίδου, Akron Aoton

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους

Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης

Εβραϊκό Μουσείο Ελλιάδος

Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης

Μουσείο Φωτογραφίας «Χρήστος Καϊμεκερής» Δήμου Καλαμαριάς

Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα

Οργανισμό Κτηματολογίου και Χαρτογραφήσεων Ελλάδας

Αιλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, *καθηγήτρια Α.Π.Θ.*

Nicholas de Lange, *καθηγητή Εβραϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ*

Τζούντη Γ. Λεβή, *συλλέκτη*

Βασίλη Α. Μαυρομάτη, *αρχιτέκτονα-πολεοδόμο*

Νικόηλο Μουτσόπουλο, *ομότιμο καθηγητή Α.Π.Θ.*

Άγγελιο Γ. Παπαιωάννου, *συλλέκτη*

Έστερ Σόλομων, *λέκτορα Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*

Γιώργο Τσεκμέ, *αρχιτέκτονα μηχανικό Α.Μ.Θ.*

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΛΗΜΜΑΤΩΝ

Α.Κ. Αγγελική Κουκουβού, *αρχαιολόγος, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*

Α.Τ. Αντιγόνη Τζίτζιμπάση, *αρχαιολόγος, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*

Ε.Μ. Ελένη Μπίντση, *λαογράφος-μουσειολόγος, Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης*

Ε.Π. Έρικα Περαχιά, *κοινωνιολόγος, Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης*

Μ.Π.-Α. Μάγδα Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *αρχαιολόγος, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*

Ν.Δ.Λ. Nicholas de Lange, *Καθηγητής Εβραϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ*

Σ.Β. Στέηλα Βασιλειάδου, *αρχαιολόγος, 9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*

Τ.Μ. Τζέκι Μπενμαγιόρ, *ερευνητής, Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης*

Με ιδιαίτερη χαρά η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης συμμετείχε σε μια έκθεση που αφορά στη διαχρονική εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη: όχι μόνον για τη φύση και την ευρύτητα του αντικειμένου της, αλλά και διότι η έκθεση αυτή δεν οφείλεται σε πρωτοβουλία της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Αποτέλεσε μια φωτισμένη πρωτοβουλία του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού και του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Είναι η πρώτη φορά που η ιδέα μιας έκθεσης γεννήθηκε και η υλοποίησή της επιτεύχθηκε έξω από τα όρια της Κοινοότητάς μας. Μας καθιστά ιδιαίτερα ευτυχείς το γεγονός ότι φορέας της πρωτοβουλίας είναι το σημαντικότερο μουσείο της Θεσσαλονίκης.

Αλλά δεν είναι μόνον το αντικείμενο και ο φορέας, αλλά και η ποιότητα της έκθεσης «Οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη. Ανεξίτηλα σημάδια στον χώρο». Με ιδιαίτερη ευαισθησία και γνώση, ειδικοί επιδόθηκαν στην αναζήτηση των ανεξίτηλων σημαδιών της εβραϊκής παρουσίας που έχει διάρκεια πάνω από 2.000 χρόνια. Αρχαιολογικά ευρήματα, αντικείμενα και φωτογραφίες χρησιμοποιήθηκαν για να βοηθήσουν τον επισκέπτη της έκθεσης να αντιληφθεί πόσο μακροχρόνια και πλούσια ήταν η πολιτιστική παράδοση που κληνίστηκε ανεπανόρθωτα με το Ολοκαύτωμα.

Χαιρόμαστε ιδιαίτερα διότι μέσω του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, το οποίο εφέτος συμπλήρωσε δέκα χρόνια λειτουργίας, με τις γνώσεις και τις συλλογές του, μπορέσαμε να συμβάλουμε στη δημιουργία της εξαιρετικής αυτής έκθεσης, την οποία ήδη, από τις πρώτες εβδομάδες της λειτουργίας της, έχουν επισκεφτεί χιλιάδες ενδιαφερόμενοι.

Συγχαίρουμε, και από τη θέση αυτή, όλες και όλους όσοι συνέβαλαν στην έκθεση και εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στη διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Δρ. Πολυξένη Αδάμ-Βελήνη για την πρωτοβουλία και την εξαιρετική συνεργασία.

Δαβίδ Σαητιέλ

*Πρόεδρος Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης
Πρόεδρος Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδας*

Σε κανέναν άλλο σχεδόν τόπο κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος δεν οργανώθηκε και δεν διεκπεραιώθηκε με τέτοια τελειομανία και ταχύτητα η βάνουση εξόντωση του εβραϊκού πληθυσμού, όσο στη Θεσσαλονίκη. Κι όμως η δύναμη του εβραϊκού πολιτισμού και η καθοριστική του επιρροή στην ανάπτυξη της πόλης αντιτάχθηκαν σε τέτοιο βαθμό σε αυτή τη βαρβαρότητα, με αποτέλεσμα όχι μόνο να επιζήσει μια μικρή ομάδα της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης και να εξασφαλίσει τη συλλογική μνήμη, αλλά και να εξακολουθεί ο πολιτισμός αυτός να επηρεάζει αισθητά την εικόνα της πόλης.

Αυτή η δύναμη και η επιμονή παρουσιάζονται στην έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο με έναν ιδιαίτερα παραστατικό και εξαιρετικό τρόπο.

Για το Γενικό Προξενείο της Γερμανίας αποτελεί ιδιαίτερη τιμή που του δόθηκε η ευκαιρία να στηρίξει αυτή την έκθεση τη χρονιά της συμπλήρωσης των 125 χρόνων από την ίδρυσή του.

Το έτος 2011 ήταν μια σημαντική χρονιά κατά της λήθης και υπέρ τηςθύμησης:

Για την αντικειμενική και παραστατική ενημέρωση των γερμανόγλωσσων επισκεπτών για τους εβραϊκούς τόπους στη Θεσσαλονίκη, μεταφράστηκε το βιβλίο της κυρίας Ρένας Μόλχο και της κυρίας Βίλμας Χαστάογλου-Μαρτινίδη στη γλώσσα των θυτών.

Για να δοθούν στους επιστήμονες νέα ερεθίσματα ως προς την έρευνα της εβραϊκής ιστορίας στη Θεσσαλονίκη και την ιστορία του Ολοκαυτώματος, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης απέκτησε τη δυνατότητα πρόσβασης στο Visual History Archive, το οποίο αποτελείται κυρίως από συνεντεύξεις επιζώντων του Ολοκαυτώματος.

Στο Ινστιτούτο Goethe Θεσσαλονίκης διοργανώθηκε μια ουσιαστική συζήτηση για τη Βόρεια Ελλάδα κατά την εποχή του εθνικοσοσιαλισμού, με σκοπό να ξεκινήσει και να κρατηθεί ζωντανή η δημόσια συζήτηση σε επίπεδο κοινωνίας των πολιτών.

Για να μπορούν να ενημερώνονται άτομα διαφόρων ηλικιών, κυρίως νέοι, ανάλογα με την ηλικία τους για την ιστορία της Ισραηλιτικής Κοινότητας και του Ολοκαυτώματος, έγινε στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης η εγκατάσταση ενός Multi-Media-Guide-System.

Ο κατάλογος αυτός εκδίδεται το έτος της συμπλήρωσης 100 χρόνων από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Μια χρονιά της περισυλλογής ως προς τον πολυεπίπεδο και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα του παρελθόντος και της σύνθεσης της πόλης, μια χρονιά της περισυλλογής και ως προς την εβραϊκή παράδοση και τη συμβολή των Εβραίων στην ανάπτυξη της πόλης.

Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος 2012

Wolfgang Hoelscher-Obermaier

*Γενικός Πρόξενος
της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας
στη Θεσσαλονίκη*

Η μνήμη της πόλης

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Θεσσαλονίκης ήταν από την ίδρυσή της, το 315 π.Χ. με τον συνοικισμό των είκοσι έξι πολισμάτων, η πολυπολιτισμικότητά της. Τη διατήρησε μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Τότε, μία σημαντική κοινότητά της αποδεκατίστηκε αδόκητα. Οι Εβραίοι. Το δυναμικό αυτό πληθυσμιακό στοιχείο έδωσε μία ξεχωριστή φυσιογνωμία στην πόλη. Έμποροι κι επιχειρηματίες εγκατεστημένοι στην ελληνιστική Θεσσαλονίκη (από τον 2^ο αι. π.Χ.) κάνουν αισθητή την παρουσία τους, που συνεχίζεται αδιάλειπτα κατά τους ρωμαϊκούς, τους παλαιοχριστιανικούς, τους βυζαντινούς χρόνους, για να ενισχυθεί με τη μεγάλη άφιξη των Ισπανοεβραίων, εκδιωγμένων από τους βασιλείς Φερδινάνδο και Ισαβέλλα το 1492.

Οι Ισπανοεβραίοι ήταν και η μεγαλύτερη ομάδα Εβραίων που εγκαταστάθηκε και διαβίωσε στη Θεσσαλονίκη μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Πλούσιοι μεγαλοαστοί και αστοί, πέντε εργάτες και βιοτέχνες δημιούργησαν συνοικίες-τοπόσημα στη Θεσσαλονίκη. Η παρουσία τους σημάδεψε τους δρόμους και τις γειτονίες της, αφήνοντας ανεξίτηλα τα ίχνη τους. Μέχρι το οριστικό άδικο τέλος.

Η έκθεση «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Ανεξίτηλα σημάδια στον χώρο» του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης οργανώθηκε στο πλαίσιο της 3^{ης} Μπιενάλε του 2011, η οποία είχε ως κοινή θεματική τη Μέση Ανατολή μέσα από το πρόγραμμα του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού «Θεσσαλονίκη, σταυροδρόμι πολιτισμών».

Είναι η πρώτη φορά, εκτός εβραϊκής κοινότητας, που ένα κρατικό ελληνικό μουσείο αφιερώνει μία έκθεση στον απροσδόκητα χαμένο εβραϊκό πληθυσμό, μία εκ των ων ουκ άνευ οφειλή μας. Για

την πραγματοποίησή της συνεργάστηκε πλειάδα επιστημόνων από το Α.Μ.Θ. με τη συνεχή αρωγή των ειδικών του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Σε όλους τους συντελεστές της οφείλονται θερμές ευχαριστίες.

Από καρδιάς ευχαριστίες οφείλονται στο Γερμανικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης, το Ινστιτούτο Γκαίτε, το Εβραϊκό Μουσείο και τους Φίλους του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, οι οποίοι επωμίστηκαν τη δαπάνη έκδοσης του παρόντος καταλόγου.

Ξεχωριστή μνεία οφείλεται στον σκηνοθέτη Νίκο Χρυσικάκη, ο οποίος παραχώρησε τμήμα του υπό παραγωγής ντοκυμαντέρ «Η Γεωγραφία της Μνήμης», που διερευνά τη σχέση ανάμεσα στην εμπειρία του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου και τον χώρο, όπως τον βίωσαν οι διγαστοί Έλληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος, καθώς και στην Ángela María Arbeláez, η οποία με γενναιοδωρία προσέφερε αποσπάσματα από τη μακροχρόνια σειρά ραδιοφωνικών εκπομπών της «Desde Grecia, aquí Salónica», που συγκεντρώνει προσεκτικά ό,τι απέμεινε από την ισπανοεβραϊκή γλώσσα και κουλτούρα.

Με την παραχώρηση έργων των δύο δημιουργών εμπλουτίστηκε δυναμικά με προσωπικές μαρτυρίες και εικόνες η έκθεση. Συνέβαλαν, έτσι, με ιδιαίτερα αποτελεσματικό τρόπο σε κάτι που κάθε πόλη οφείλει να διατηρεί σαν την ύψιστη παρακαταθήκη της: στο διαρκές ζωντάνεμα της μνήμης της.

Πολυξένη Αδάμ-Βελήνη

Διευθύντρια Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Επιλέγοντας τοπόσημα

Τι είναι η παρούσα έκθεση

Στην απογραφή πληθυσμού του 1913, την οποία διενήργησαν οι ελληνικές αρχές, ο εβραϊκός πληθυσμός στο κέντρο της Θεσσαλονίκης ήταν 70-80% επί του συνόλου. Συγκεκριμένα:

Το παραθαλάσσιο τμήμα από τα «παλιά ψαράδικα» (σύγχρονη πηλατεία Εμπορίου) μέχρι τη μητρόπολη, ποσοστό 86% επί του συνολικού πληθυσμού, ήταν Εβραίοι. Το αμέσως βορειότερο τμήμα, το οποίο απλωνόταν από την οδό Βενιζέλου μέχρι την Εγνατία και την Αγία Σοφία, ποσοστό 90%. Το τμήμα από τη συνοικία Ρόγος (πηλατεία Αρχαίας Αγοράς) μέχρι και τον συνοικισμό Ρεζί Βαρδάρ, έξω από τα δυτικά τείχη, ποσοστό 64%. Το παραθαλάσσιο τμήμα από το Λευκό Πύργο μέχρι τη μητρόπολη, ποσοστό 78%.

Από την πυρκαγιά του 1917 καταστράφηκαν τα δύο πρώτα τμήματα, μεγάλο μέρος του τρίτου και μέρος του τέταρτου τμήματος. Γι' αυτό, το κυριότερο «ανεξίτηλο σημείο» που εξετάζει η παρούσα έκθεση είναι ο άξονας της σημερινής οδού Αριστοτέλους: μια πολιτεία εβραϊκή, με 9 στους 10 κατοίκους ισπανόφωνους. Ο χάρτης της Έλλης Γκαλιά-Γεωργιά (βλ. σελ. 18) φωτίζει τις ανατρεπτικές πολεοδομικές αλλαγές που υπέστη ο τόπος αυτός μετά το 1917 και μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τη γεωγραφία του. Στον χάρτη αυτόν τοποθετήσαμε 30 περίπου συναγωγές, τις οποίες ταυτίσαμε αποκλειστικώς με βάση κτηματογραφικά τεκμήρια.

Ο άξονας της οδού Αριστοτέλους υπήρξε η ιστορική μήτρα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Σήμερα είναι ένα μεγάλο κενό κέλυφος, μια ανοιχτή πληγή στη μνήμη της πόλης.

Τι δεν είναι η παρούσα έκθεση

Η εξολόθρευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης είναι ένα ζήτημα, στο οποίο η παρούσα έκθεση δεν εισέρχεται σε βάθος. Δεδομένου ότι η επιστημονική έρευνα είναι ακόμη στην αρχή της, η εκθεσιακή προσέγγιση του θέματος θα απαιτούσε άλλων διαστάσεων προετοιμασία και την εξασφάλιση της συνεργασίας πολλών ειδικών. Επίσης, η παρούσα έκθεση δεν είναι μια σπουδή των εβραϊκών συνοικιών που

δημιουργήθηκαν μετά την πυρκαγιά του 1917. Και αυτή η προσέγγιση θα απαιτούσε άλλης κλίμακας έρευνα, αν θέλαμε να έχουμε νέες ειδήσεις και όχι αναπαραγωγή ατεκμηρίωτων πληροφοριών.

Οι απόντες γείτονες

Αν είχε επιτραπεί στα δεκάδες χιλιάδες παιδιά που δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα του θανάτου να μεγαλώσουν, θα μας μετέδιδαν τις οικογενειακές παραδόσεις για τις γεωγραφικές λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής των παλαιότερων κατοίκων, για τη θέση συναγωγών και κατοικιών. Μαζί με τα παιδιά, χάθηκε και η ιστορική αντίληψη του αστικού χώρου, απώλεια που μαζί με τις πολεοδομικές αλλαγές και την εκτεταμένη ανοικοδόμηση εξαφάνισαν από τη μνήμη μας μια ολόκληρη πόλη. Η πραγματική Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη βυθισμένη στη λήθη.

Μπορούν τα σημάδια που θέτει η παρούσα έκθεση να ξερκίσουν τη λήθη; Το σύστημα που δομεί γνωστικές δομές αφήνει απέξω την εξολόθρευση των Εβραίων της Ελλάδας και ειδικά της Θεσσαλονίκης. Συμπαγείς σχολικοί και φοιτητικοί πληθυσμοί αγνοούν το γεγονός, όπως αγνοούν και την παρουσία των Εβραίων στην πόλη που ζουν.

Η έκθεση αυτή δίνει μια άνιση μάχη με τη λήθη, αναζητώντας «σημάδια» στον χώρο και ταυτόχρονα στον χρόνο. Οι διαδρομές στον χρόνο, αντίθετα με τις συνήθεις κοινοτοπίες, δεν είναι ποτέ «ταξίδια». Δεν είναι ποτέ ασφαλείς ούτε χαρούμενες διαδικασίες. Αντίθετα, συνιστούν επώδυνες επιλογές. Επιλέγουμε ποιο θέλουμε να είναι το παρελθόν μας, ποια θέλουμε να είναι η ταυτότητά μας. Μιλάμε για τόπους, αλλά στην πραγματικότητα μας ενδιαφέρουν οι άνθρωποι που έζησαν σε αυτούς τους τόπους. Επιλέγοντας το παρελθόν, σημαδεύουμε με ένα τοπόσημο το μέλλον μας.

Μιλάμε στ' αλήθεια για τόπους; Στην πραγματικότητα προσπαθούμε να ανεχθούμε τις ανοιχτές πληγές μας.

Ευάγγελος Χεκίμογλου
Έφορος Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Μια έκθεση για τους Εβραίους στη Θεσσαλονίκη ή μια ανασκαφή στη στρωματογραφία της μνήμης. Το μουσειολογικό σκεπτικό

Η οργάνωση και παρουσίαση μιας έκθεσης για την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης δεν μπορεί να λειτουργήσει με τον κλασικό τρόπο με τον οποίο διοργανώνονται οι αρχαιολογικές εκθέσεις. Κι αυτό όχι μόνο γιατί το θέμα είναι κατεξοχήν ιστορικό αλλά κυρίως γιατί η εβραϊκή κοινότητα αποτελεί ακόμα και σήμερα ένα ζωντανό κομμάτι της πόλης και κατά συνέπεια δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ανάμνηση ή ως αφορμή για συγκινησιακές εξάρσεις.

Ως αρχαιολόγοι έχουμε μάθει να χρησιμοποιούμε στις έρευνές μας συγκεκριμένα μεθοδολογικά εργαλεία και θεωρητικές προσεγγίσεις, τα οποία διασφαλίζουν την επιστημονική συγκρότηση των ερμηνειών και προφυλάσσουν από την υποκειμενικότητα της προσωπικής ανάληψης, όσο αυτό είναι δυνατόν. Έτσι, ήταν αναπόφευκτο ένα από τα σημαντικότερα αρχαιολογικά εργαλεία, η στρωματογραφία, να επιλεγεί ως το κύριο μέσο προσέγγισης του θέματος της συγκεκριμένης έκθεσης. Θεωρήσαμε ότι για τον κάτοικο της Θεσσαλονίκης αλλά και για τον επισκέπτη της θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον η «ανακάλυψη» πτυχών της εβραϊκής παρουσίας στην πόλη μέσα από χώρους, κτήρια και οδολόγητες περιοχές, τα οποία βρίσκονται γύρω μας, αναπόσπαστα δεμένα με την καθημερινή ζωή αλλά είναι λιγότερο γνωστά ως προς την ιστορία τους ή ως προς τους μεταλλησσόμενους ρόλους τους στη διάρκεια της ιστορίας.

Ως περιοχές με εμβληματική σημασία για τον ιστορικό και αρχιτεκτονικό χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης και παράλληλα ιδιαίτερα σημαντικές για την πορεία της εβραϊκής κοινότητας στον χώρο και στον χρόνο, επελέγησαν η Πανεπιστημιούπολη του Α.Π.Θ., ο ευρύτερος άξονας της Αριστοτέλους, η Ανατολική Θεσσαλονίκη στον άξονα της Λεωφόρου των Εξοχών, η σημερινή Βασιλίσσης Όλγας, και στα δυτικά ο παλιός σιδηροδρομικός σταθμός. Μέσα σε αυτές τις περιοχές η «ανασκαφή» στη στρωματογραφία της μνήμης ήρθε άλλοτε να ανακαλύψει με νέο βλέμμα κτήρια-τοπόσημα και άλλοτε να συνθέσει στιγμές από την πολυκύμαντη ιστορία των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη.

Η παρουσίαση των τοποσήμων δεν μας εμπόδισε να διατηρήσουμε το λεπτό νήμα της χρονικής αφήγησης ξεκινώντας από το Πανεπιστήμιο, όπου βρισκόταν το εβραϊκό νεκροταφείο ήδη από την αρχαιότητα –όταν

Εβραίοι εγκαταστάθηκαν για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη– μέχρι την απόλυτη καταστροφή του χώρου από τις γερμανικές αρχές κατοχής κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και καταλήγοντας στην περιοχή του συνοικισμού Χιρς, ο οποίος λειτούργησε ως χώρος συγκέντρωσης των ανθρώπων που φορτώνονταν σε τρένα και εκτοπίζονταν στα στρατόπεδα θανάτου. Παράλληλα τα τοπόσημα λειτούργησαν ως οι αφορμές για τη θεματική προσέγγιση όψεων της ζωής των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, ο άξονας της Αριστοτέλους αποτέλεσε το πλαίσιο παρουσίασης θεματικών ενότητων, όπως η Ιατρεία και οι συναγωγές, η εκπαίδευση με τον δεσπόζοντα ρόλο της Alliance, οι κατοικίες και η ζωή των φτωχών Εβραίων αλλά και η οικονομική δραστηριότητα, η εμπορική άνθηση, οι τράπεζες και το εργατικό κίνημα με τη ιστορική φυσιολογία του Μπενάρόγια. Η περιοχή της ανατολικής Θεσσαλονίκης με τις πλούσιες αστικές κατοικίες μας έδωσε το έναυσμα να μιλήσουμε για τον ρόλο μελών της εβραϊκής κοινότητας στον βιομηχανικό, αρχιτεκτονικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό της Θεσσαλονίκης κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα.

Τα αντικείμενα που επιλέχθηκαν για να εικονοποιήσουν την αναζήτηση στον χώρο και στον χρόνο είναι σχετικά λίγα στον αριθμό αλλά χαρακτηριστικά της πολύπλευρης παρουσίας της εβραϊκής κοινότητας: επιτύμβιες στήλες, φορεσιές κοσμικές και ιατρευτικές, φυλαχτά, κουτιά συσκευασίας καταστημάτων, μια σφραγίδα εμπορικού οίκου από τις πρόσφατες ανασκαφές του Μετρό... σπαράγματα μιας μακριάς ιστορίας, μιας ανεξίτηλης παρουσίας.

Η προσπάθεια βίαιης εκρίζωσης της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης από τις ναζιστικές δυνάμεις αποτέλεσε μία από τις πιο τραγικές σελίδες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Ωστόσο το μήνυμά της έκθεσής μας δεν μπορεί παρά να εμπεριέχει αισιοδοξία. Αν θυμόμαστε, αν μαθαίνουμε, αν ανακαλύπτουμε ξανά και ξανά την πόλη μας και εν τέλει αν αφηγούμαστε όσα ξέρουμε, δεν μπορεί παρά το μέλλον να είναι καλύτερο.

Ευαγγελία Στεφανή
Προϊσταμένη τμήματος Εκθέσεων Α.Μ.Θ.

Η μνήμη της πόλης.

Μουσειογραφική πρόταση για την έκθεση

Οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη. Ανεξίτηλα σημάδια στον χώρο

Η άλληλοτε ισχυρή παρουσία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, σε κάθε εκδήλωση της αστικής της ζωής –οικονομική, κοινωνική, θρησκευτική– αποτυπώμενη στον χώρο με αγορές, συναγωγές, σχολεία, επαύλεις αλληλά και σπίτια και συνοικισμούς των λιγότερο προνομιούχων μελών της, απαλείφθηκε σταδιακά μέσα στον 20^ο αιώνα αφήνοντας διάσπαρτα και ασυνδέτα τοπόσημα της ιστορίας της. Η πυρκαγιά του 1917, που κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του ιστορικού κέντρου της πόλης, εξαφάνισε τις γειτονιές όπου κυρίαρχη ήταν η παρουσία των Εβραίων μέσα στον πυκνοδομημένο, οργανικό αστικό ιστό που ανοικοδομήθηκε στη συνέχεια βάσει ενός φιλόδοξου και πρωτοποριακού, για την εποχή του, προγράμματος εκσυγχρονισμού και ανασχεδιασμού της πόλης, αλληλάζοντας ριζικά τη μορφή της. Η μνήμη αυτής της ιστορικής εικόνας της πόλης, δυσδιάκριτη πλέον και άγνωστη για τους περισσότερους κατοίκους της, επιχειρείται να ανασυσταθεί μέσα από την εξιστόρηση της ιστορίας της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης και την υπόμνηση της παρουσίας της σε σταθμούς - τοπόσημα της σημερινής πόλης.

Οι θεματικές ενότητες της έκθεσης παρουσιάζονται κυρίως μέσα από εποπτικό υλικό, που περιλαμβάνει κείμενα, φωτογραφίες και χάρτες, το οποίο συνοδεύεται από μικρό αριθμό κειμηλίων και αρχαιολογικό υλικό. Ο χώρος της έκθεσης, ενιαίος και περιορισμένος σε έκταση, θα έπρεπε να μεταφέρει στον επισκέπτη την αίσθηση της φυσιογνωμίας του παρελθόντος χώρου της πόλης, που ο ιστός της είναι το πλαίσιο αναφοράς των διακριτών θεματικών ενότητων της μουσειολογικής πρότασης. Ο χάρτης της Θεσσαλονίκης πριν από την πυρκαγιά του 1917, σχεδιασμένος σε μαύρο και άσπρο για τον συμβολισμό αντίστοιχα του κτισμένου και άκτιστου χώρου και με αποτυπωμένο πάνω σε αυτόν, με κόκκινο χρώμα, το σημερινό γνώριμο ιστό της πόλης, επιλέχθηκε ως κυρίαρχο επικοινωνιακό εργαλείο διαμόρφωσης της μουσειογραφικής πρότασης. Χρησιμοποιήθηκε για την επίστρωση του κεντρικού τμήματος της αίθουσας επενδύοντας και μέρος των πλευρικών επιμήκων τοίχων της. Το ίχνος της πόλης στο δάπεδο και η σύμφωνη με τον ιστό της πόλης ανάπτυξη των ενότητων δημιουργούν το πλαίσιο αναφοράς (context) για να μνημονευθεί το

ιστορικό και χωρικό πλαίσιο της αφήγησης του μουσειολογικού σεναρίου. Η παραγόμενη μουσειογραφική εικόνα του χώρου της έκθεσης συμβάλλει στην ερμηνεία και στην απόδοση νοήματος των ενότητων, παρακινώντας τον επισκέπτη να αναγνωρίσει τη σημασία της χωρικής σχέσης της αφήγησης με τον χώρο της πόλης.

Η αίθουσα οργανώνεται με βάση μία τριμερή διαίρεση: ο κεντρικός χώρος ο οποίος διαστρώνεται με τον χάρτη του ιστορικού κέντρου και περικλείεται από τις δύο επιμήκεις πλευρές που τον ορίζουν και οι δύο εγκάρσιες πλευρές όπου τοποθετούνται, πάντα σε αντιστοιχία με τον φυσικό χώρο της πόλης, οι ενότητες που αναφέρονται στον ανατολικό και δυτικό τομέα της. Οι επιμήκεις πλευρές της αίθουσας διαμορφώνονται με πρισματικής μορφής επιφάνειες παραπέμποντας μορφολογικά στη γεωμετρία των δρόμων της ιστορικής οργανικής πόλης εξασφαλίζοντας τις διακριτές επιφάνειες που φιλοξενούν το εποπτικό υλικό των θεματικών ενότητων.

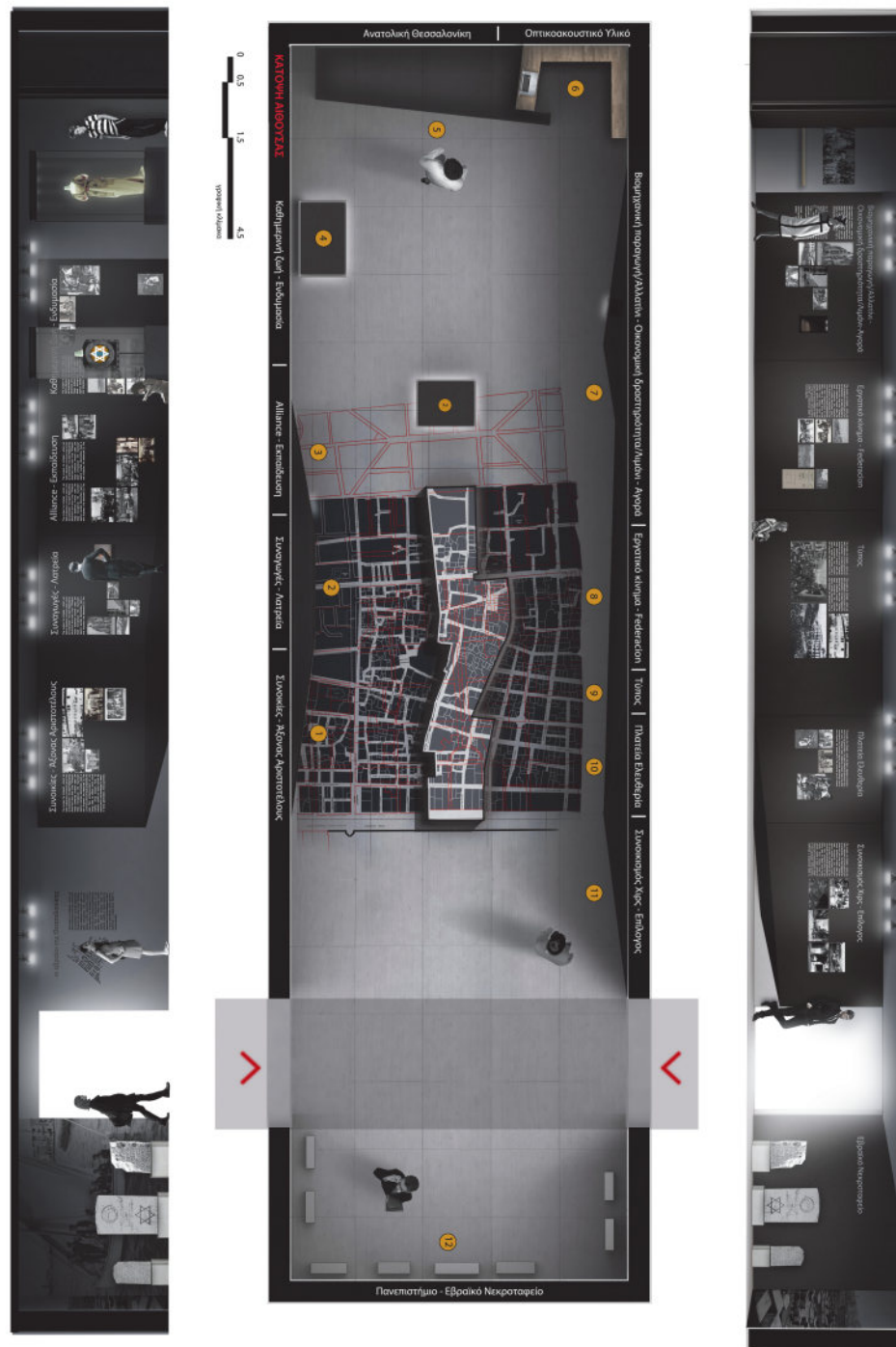
Ο χάρτης τοποθετήθηκε με τον άξονα της σημερινής οδού Αριστοτέλους να ταυτίζεται με τον διαμήκη άξονα συμμετρίας της αίθουσας. Στην περιοχή γύρω από τον

άξονα αυτό, η παρουσία της εβραϊκής κοινότητας ήταν ιδιαίτερα έντονη μέσα από μία μεγάλη συγκέντρωση ιδρυμάτων, όπως συναγωγών, σχολείων αληλά και αγορών και ιδιωτικών κατοικιών. Το απόσπασμα του χάρτη που περιελάμβανε αυτή την περιοχή, ακολουθώντας το ίχνος των δρόμων που το περιέκλειε, χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία ενός φωτεινού, επιμήκους, χαμηλού όγκου στο κέντρο της αίθουσας που όρισε και την πορεία επίσκεψης της έκθεσης, η οποία είναι σαφής χωρίς να είναι επιβεβλημένη.

Ο εκθεσιακός χώρος διατηρήθηκε ενιαίος με μόνο αθέατο σημείο τη μικρή κόγχη του οπτικοακουστικού υλικού, όπου ο επισκέπτης μπορεί να συγκεντρωθεί στην οθόνη και στο άκουσμα του λόγου και της μουσικής. Η σειρά των πορτραίτων, που επενδύει τις τρεις επιφάνειες που την ορίζουν, υπομνύει την ανθρώπινη παρουσία και το πραγματικό πλαίσιο ζωής, με οικογενειακές φωτογραφίες και σκηνές από διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις της κοινότητας.

Αλκμήνη Πάκα

Επίκουρη καθηγήτρια Α.Π.Θ.,
αρχιτέκτων μηχανικός

145 π.Χ.	Πρώτη πιθανή εγκατάσταση Εβραίων στη Θεσσαλονίκη.
50 μ.Χ.	Ο Απόστολος Παύλος διδάσκει στη συναγωγή της πόλης.
Ρωμαϊκοί χρόνοι	Σημαντική κοινότητα Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι μιλούν την ελληνική γλώσσα (Ρωμανιώτες).
1169	Ο γνωστός Εβραίος περιηγητής Βενιαμίν από την Τουδέλη επισκέπτεται τη Θεσσαλονίκη και κάνει λόγο για μια ευημερούσα εβραϊκή κοινότητα 500 περίπου οικογενειών, που ασχολούνται κυρίως με τη μεταξουργία.
1298	Αγιορειτικό έγγραφο μνημονεύει εβραϊκή συνοικία.
1420	Αγιορειτικό έγγραφο μνημονεύει καμένη εβραϊκή συνοικία που βρισκόταν ΝΑ της συνοικίας του Ομφαλού.
1423-1430	Η Θεσσαλονίκη στα χέρια των Βενετών. Η εβραϊκή κοινότητα υποβάλλει στη βενετική γερουσία αιτήματα για την επαχθή φορολογία της και την ταφή των νεκρών της.
1430	Άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους.
1454	Μεγάλο μέρος και ίσως το σύνολο των Εβραίων της Θεσσαλονίκης μεταφέρεται στην Κωνσταντινούπολη.
1492	Οι μονάρχες της Ισπανίας, Φερδινάνδος και Ισαβέλλα, εκδιώκουν από το βασίλειό τους όλους τους Εβραίους. Μεγάλο ποσοστό των <i>Σεφαραδίμ</i> , των ισπανόφωνων Εβραίων, εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη.
16 ^{ος} αι.	Ο «χρυσός» αιώνας της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.
1512	Ιδρύεται από εβραϊκή οικογένεια το πρώτο τυπογραφείο των Βαλκανίων.
αρχές 17 ^{ου} αι.	Επιδημίες και πυρκαγιές προκαλούν τη μετανάστευση Εβραίων από την πόλη. Το 1657 η αίρεση του ψευδο-μεσσία Σαμπετάι Σεβί οδηγεί σε μαζικούς εξισλαμισμούς Εβραίων, οι οποίοι όμως διατήρησαν συνείδηση της εβραϊκής καταγωγής τους (ντονμέδες).
18 ^{ος} αι.	Οικονομική παρακμή, ύφεση των θρησκευτικών και κοσμικών σπουδών.
μέσα 19 ^{ου} αι.	Οικονομική επανάκαμψη, άνοδος του εμπορίου.
1912	Απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος.
1917	Μεγάλη πυρκαγιά καταστρέφει το κέντρο της πόλης και τις πολυπληθείς εβραϊκές συνοικίες. Ο τρόπος ανασχεδιασμού της πόλης ωθεί τους Εβραίους σε περιστατικούς συνοικισμούς.
11 Ιουλίου 1942 («Μαύρο Σάββατο»)	Όλοι οι άντρες Εβραίοι συγκεντρώνονται στην πηλατεία Ελευθερίας από τους Γερμανούς και υφίστανται εξευτελισμούς.
Δεκέμβριος 1942 - Φεβρουάριος 1943	Καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου, περιορισμός σε γκέτο όλων των Εβραίων, εξαναγκασμός τους να φορούν υποχρεωτικά το κίτρινο άστρο του Δαβίδ, απογραφή και αρπαγή περιουσιών.
Μάρτιος - Αύγουστος 1943	Το 96% του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης οδηγείται από το γκέτο του συνοικισμού Χιρς στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Πολωνία.
Οκτώβριος 1944	Ανάκτηση της πόλης από τις ελληνικές και τις συμμαχικές δυνάμεις, σταδιακή επιστροφή των ελάχιστων επιζώντων Εβραίων και επανασύσταση της κοινότητας.
Σήμερα	Οργανωμένη κοινότητα περίπου 1.000 ατόμων με δύο εν ενεργεία συναγωγές, κέντρο νεολαίας, κοινοτικό κέντρο για όλες τις ηλικίες και κοινοτικό Γηροκομείο.

Απόψεις του εκθεσιακού χώρου.
Φωτογράφος Ορ. Κουράκης.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Η πρώτη εγκατάσταση. Μια ιστορία πολύ παλιά...

Η ελληνόφωνη εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης υπήρξε κατά την αρχαιότητα μία από τις πιο σημαντικές της νότιας Βαλκανικής.

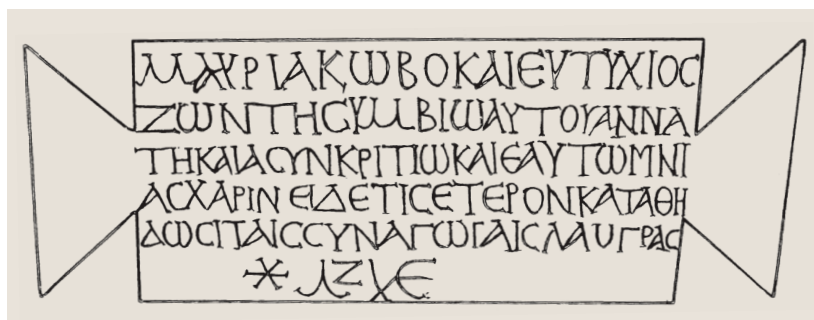
Δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για την πρώτη εγκατάσταση των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη. Πιθανότατα μεγάλος αριθμός εξόριστων Ιουδαίων από την Αλεξάνδρεια έφτασε στην πόλη το 145 π.Χ., λόγω της διαμάχης μεταξύ των Πτολεμαίων, βασιλέων της Αιγύπτου. Νέα κύματα εξορίστων από την Αλεξάνδρεια φτάνουν τον 1^ο αι. π.Χ., ενώ μετά τις δύο καταστροφές της Παλαιστίνης το 70 και 135 μ.Χ. πολλοί Ιουδαίοι πουλήθηκαν στο εξωτερικό ως δούλοι και απελευθερώθηκαν στη συνέχεια από τους ομοεθνείς τους.

Οι Ιουδαίοι αυτοί αποτέλεσαν την πρώτη κοινότητα Εβραίων της Θεσσαλονίκης, μια ελληνόφωνη κοινότητα που τα μέλη της αποκαλούνταν *Ρωμανιώτες*, από την ονομασία Ρωμανία του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, ονομασία που θα διατηρηθεί για τους ελληνόφωνους Εβραίους.

Στην επιγραφή της σαρκοφάγου αναφέρεται ότι αν παραβιαστεί ο τάφος, τα 75.000 δηνάρια του προστίμου πρέπει να πληρωθούν στις συναγωγές της πόλης.

Σαρκοφάγος του Μάρκου Αυρήλιου Ιακώβ και της γυναίκας του Άννας, 3^{ος} αι. μ.Χ.
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, υπαίθρια έκθεση «Αγρός-Οικία-Κήπος-Τόπος».

Η πρώτη αναφορά

Οι Πράξεις των Αποστόλων (17, 1-9) είναι η πρώτη γραπτή πηγή που παρέχει κάποιες πληροφορίες για τους Ιουδαίους της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με αυτήν, το 50 μ.Χ. ο Απόστολος Παύλος επισκέπτεται την ιουδαϊκή συναγωγή και κατορθώνει να προσηλυτίσει στον χριστιανισμό ορισμένο αριθμό ατόμων, γεγονός που προκαλεί την αντίδραση της εβραϊκής κοινότητας.

Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν καὶ τὴν Ἀπολλωνίαν ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπου ἦν συναγωγή τῶν Ἰουδαίων. Κατὰ δὲ τὸ εἰωθὸς τῷ Παύλῳ εἰσῆλθεν πρὸς αὐτοὺς καὶ ἐπὶ Σάββατα τρία διελέξατο αὐτοῖς ἀπὸ τῶν γραφῶν... καὶ τινες ἐξ αὐτῶν ἐπέισθησαν καὶ προσεκληρώθησαν...

Πράξεις των Αποστόλων (17, 1-9)

Άποψη των ανασκαφών στην Πανεπιστημιούπολη της Θεσσαλονίκης το 1965.
ΤΑΠ-ΥΠΠΟΤ.

Το νεκροταφείο της εβραϊκής κοινότητας: πηγή γνώσης για μια σημαντική παροικία της ύστερης αρχαιότητας

Κατά τις δεκαετίες του '60 και '70, οι αρχαιολογικές ανασκαφές στα οικόπεδα του κτηρίου Διοίκησης και της Νομικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου έφεραν στο φως ταφικά μνημεία της ύστερης κυρίως αρχαιότητας (3^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ.), που αποτελούν τις πρώτες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την εβραϊκή παροικία της πόλης.

Στη ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη οι Εβραίοι χρησιμοποιούν για τις ταφές τους το ανατολικό νεκροταφείο της πόλης και συγκεκριμένα την περιοχή ανάμεσα στους χειμάρρους της Ευαγγελίστριας και των Σαράντα Εκκλησιών. Οι εβραϊκοί τάφοι βρίσκονται δίπλα στους τάφους των εθνικών και των χριστιανών, γεγονός που δηλώνει τις στενές σχέσεις της κοινότητας με την τοπική κοινωνία. Όλα τα στοιχεία μάς δείχνουν ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, όπως αυτοί και άλλων κοινοτήτων της Μακεδονίας –Βέροια, Φίλιπποι– ήταν σε σημαντικό βαθμό ενσωματωμένοι στο περιβάλλον που ζούσαν και δεν αποτελούσαν περιθωριακή ομάδα. Η υιοθέτηση ελληνιστικών ονομάτων ή ελληνικών αποδόσεων των βιβλικών ονομάτων ερμηνεύεται ως διάθεση προσαρμογής, που δεν φτάνει όμως ποτέ στην αφομοίωση.

Στα επιτάφια μνημεία τους προβάλλουν περήφανα την εθνική και θρησκευτική τους ταυτότητα με την αναφορά του εθνικού, *Ιουδαίος* ή *Εβραίος*, και με την απεικόνιση θρησκευτικών συμβόλων, όπως η επτάφωτη λυχνία (*menorah*), το κίτρο (*ethrog-cédra*), το κλαδί φοινικιάς (*loulab*). Σε ορισμένες περιπτώσεις ορίζεται ότι η ποινή σε περίπτωση παραβίασης του τάφου πρέπει να πληρωθεί στη συναγωγή, και όχι στο αυτοκρατορικό ταμείο ή την πόλη, στοιχείο που δείχνει την ιδιαίτερη σχέση των ανθρώπων με το θρησκευτικό και πνευματικό κέντρο της κοινότητάς τους.

Η καταστροφή ενός χώρου μνήμης

Μετά το 1492, με τη μαζική εγκατάσταση στην πόλη των Εβραίων Σεφαραδίμ της Ισπανίας, το εβραϊκό νεκροταφείο εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την έκταση που καταλαμβάνει σήμερα η Πανεπιστημιούπολη. Σύμφωνα με τους εβραϊκούς θεσμούς απαγορεύεται η εκταφή των νεκρών, έτσι το νεκροταφείο είχε μακράιωνη χρήση.

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1942, ο Γερμανός στρατιωτικός διοικητής της Θεσσαλονίκης Max Merten επισκέφτηκε την τοποθεσία του εβραϊκού κοιμητηρίου. Κατά τη διάρκεια της ίδιας ημέρας άρχισε η καταστροφή. Κανένας τάφος δεν έμεινε ανέπαφος. Το εβραϊκό κοιμητήριο μετατράπηκε σε μια τεράστια έκταση από κατεστραμμένες ταφόπληκες και σκορπισμένα οστά. Οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν τις ταφόπετρες ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή δρόμων. Κατασκεύασαν ακόμα και πισίνα με ταφικές στήλεις.

Το εβραϊκό νεκροταφείο, που κάλυπτε μια έκταση 360 στρεμμάτων με περισσότερους από 300.000 τάφους και ήταν πηγή πληροφοριών για τη μακρά παρουσία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, καταστράφηκε οριστικά.

Βρετανός στρατιώτης παρατηρεί γερμανικό φυλάκιο με σκάμματα επενδεδυμένα με επιτύμβιες στήλες από εβραϊκούς τάφους, 11.11.1944. Μουσείο Μνήμης Ολοκαυτώματος Ηνωμένων Πολιτειών, προσφορά του Joseph Eaton.

«...οι λάκκοι ήταν άπειροι, οι Εβραίοι δεν ξεχώνουν ποτέ τους νεκρούς τους. Οι τάφοι ήταν ορθογώνιοι λάκκοι, κτιστοί από μέσα... Η πλάκα είχε σκαλισμένα σχέδια σχετικά με το επάγγελμα του πεθαμένου... Πολλά σχέδια τα καταλάβαινα αμέσως, τότε που έπαιζα εκεί μικρός. Άλλα όμως ήταν τόσο συμβολικά που δεν μπορούσα να τα εξηγήσω.... Τα υφάσματα στις γωνιές είχαν την πεντάλφα σχηματισμένη με άσπρα σιρίτια... Λουλούδια και κυπαρίσσια ποτέ δεν φυτεύουν οι Εβραίοι».

Γιώργος Ιωάννου, «Τα εβραϊκά μνήματα»

Επιτύμβιες στήλες από το εβραϊκό κοιμητήριο ως υλικό πλακόστρωσης σε κατοικία της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης. Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος.

Αποψη του εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης πριν την καταστροφή του από τις ναζιστικές δυνάμεις κατοχής. *Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.*

Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

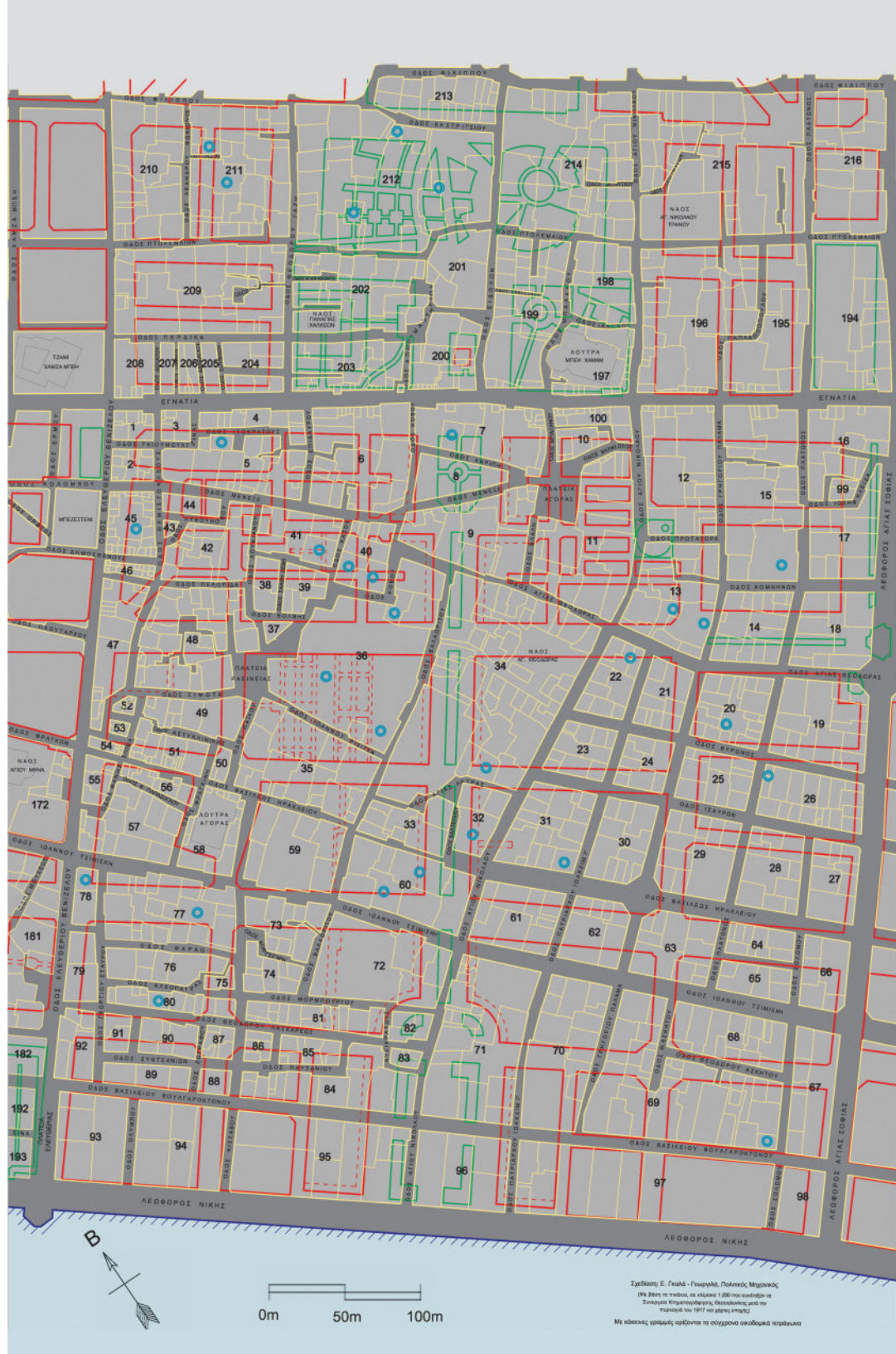
Χάρτης του κέντρου της Θεσσαλονίκης Πριν και μετά την πυρκαγιά του 1917

Ο χάρτης δείχνει τη ρυμοτομία πριν από την πυρκαγιά του 1917 καθώς και τη νέα ρυμοτομία που αντικατέστησε την παλαιά (κόκκινο χρώμα). Αναγράφονται τα ονόματα των παλαιών δρόμων, οι οποίοι καταργήθηκαν με το νέο σχέδιο. Οι μπλε κύκλοι δείχνουν την ακριβή θέση ταυτισμένων συναγωγών.

Για τη σχεδίαση του χάρτη, με ηλεκτρονικό σχεδιαστικό πρόγραμμα, χρησιμοποιήθηκαν αντίγραφα πινάκων σε κλίμακα 1:200, που συντάχθηκαν το 1918 στο πλαίσιο της τοπογράφησης της πυρκαϊσμένης ζώνης.

Ο χάρτης συσχετίστηκε με σύγχρονο σχέδιο, με βάση σταθερά σημεία αναφοράς, π.χ. τη γραμμή της προκουμιάς και μνημεία που διασώθηκαν από την πυρκαγιά.

Εκπόνηση: Ελισάβετ Γκαλά-Γεωργιά, πολιτικός μηχανικός

Ο διαβάτης που θα ανηφόριζε πριν από εκατό και παραπάνω χρόνια από τη θάλασσα προς το βορραιο-βόρειο τμήμα της Θεσσαλονίκης, ακολουθώντας τη διαδρομή της σύγχρονης οδού Αριστοτέλους, θα συναντούσε αγορές και εργαστήρια διάσπαρτα μέσα σε πυκνούς και στενούς δρόμους. Θα συναντούσε την ορνιθαγορά και την ιχθυαγορά, κοντά στη θάλασσα. Βορειότερα, θα τον εντυπωσίαζε το μεγάλο σχολείο της Alliance, στη συμβολή της Αριστοτέλους με τη Μητροπόλεως. Έπειτα θα συναντούσε το μεγάλο παζάρι, στο ύψος της σημερινής Βασιλέως Ηρακλείου, με τα υαλοπωλεία και την κρεαταγορά. Ολόγυρα απλώνονταν καταστήματα, μαγαζιά και αποθήκες. Λίγο βορειότερα από την Βασιλέως Ηρακλείου υπήρχε η Ταημούδ Τορά, η κεντρική συναγωγή και η αρχιραβινεία που γειτνίαζε με την πλατεία της αλευραγοράς (Καπάν), της κεντρικότερης και σημαντικότερης αγοράς της πόλης.

Οι αγορές ήταν εξειδικευμένες, χωριστές για κάθε είδος, και παντού ακούγονταν τα σεφαραδίτικα, η γλώσσα των Ισπανοεβραίων της Θεσσαλονίκης. Οι περισσότεροι καταστηματάρχες, μικρέμποροι και πλανόδιοι που συναντούσε ο διαβάτης, ήταν Εβραίοι. Ανατολικά και δυτικά του σημερινού άξονα της Αριστοτέλους απλώνονταν οι εβραϊκές συνοικίες.

Η κεντρική περιοχή της Θεσσαλονίκης υπέστη αλλεπάλληλες καταστροφές από φωτιές. Λόγω των συχνών σεισμών, τα περισσότερα κτήρια κατασκευάζονταν από ξύλο και έτσι καίγονταν εύκολα. Στο χρονικό διάστημα 1907- 1916 εκδηλώθηκαν 177 τοπικές πυρκαγιές, κυρίως στην περιοχή της αγοράς. Η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 αποτέφρωσε το μεγαλύτερο κομμάτι του κέντρου της Θεσσαλονίκης.

Το Un Kapan (Καπάν), η Αλευραγορά, η κεντρικότερη αγορά της πόλης. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

Οι Εβραϊκές συνοικίες και η οργάνωσή τους

Η ακριβής θέση της συνοικίας των ελληνόφωνων Εβραίων, των Ρωμανιωτών, δεν είναι γνωστή. Μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους, το 1430, μεγάλος αριθμός Εβραίων της πόλης μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

Από τα τέλη του 15^{ου} αι. κατέφθασαν στη Θεσσαλονίκη προσφυγικά κύματα Εβραίων που εκδιώχθηκαν από τη Γερμανία, την Προβηγκία, την Ιταλία, αλλά κυρίως από την Ιβηρική Χερσόνησο. Με τη μεγάλη αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού οι γειτονιές των Εβραίων κατελάμβαναν πλέον μεγάλο τμήμα του σύγχρονου κέντρου της πόλης.

Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας γνωρίζουμε ότι οι εβραϊκές συνοικίες απλώνονταν κυρίως νότια της Εγνατίας μέχρι τη θάλασσα, από την πύλη του Βαρδάρη μέχρι την περιοχή της σημερινής οδού Παλαιών Πατρών Γερμανού.

Μέσα σε αυτή την περιοχή υπήρχαν και οι ελληνικές γειτονιές γύρω από τις εκκλησίες και η καθολική συνοικία στην περιοχή «Φράγκων». Οι μουσουλμανικές γειτονιές κατελάμβαναν κυρίως τα ψηλά σημεία γύρω από τα Κάστρα.

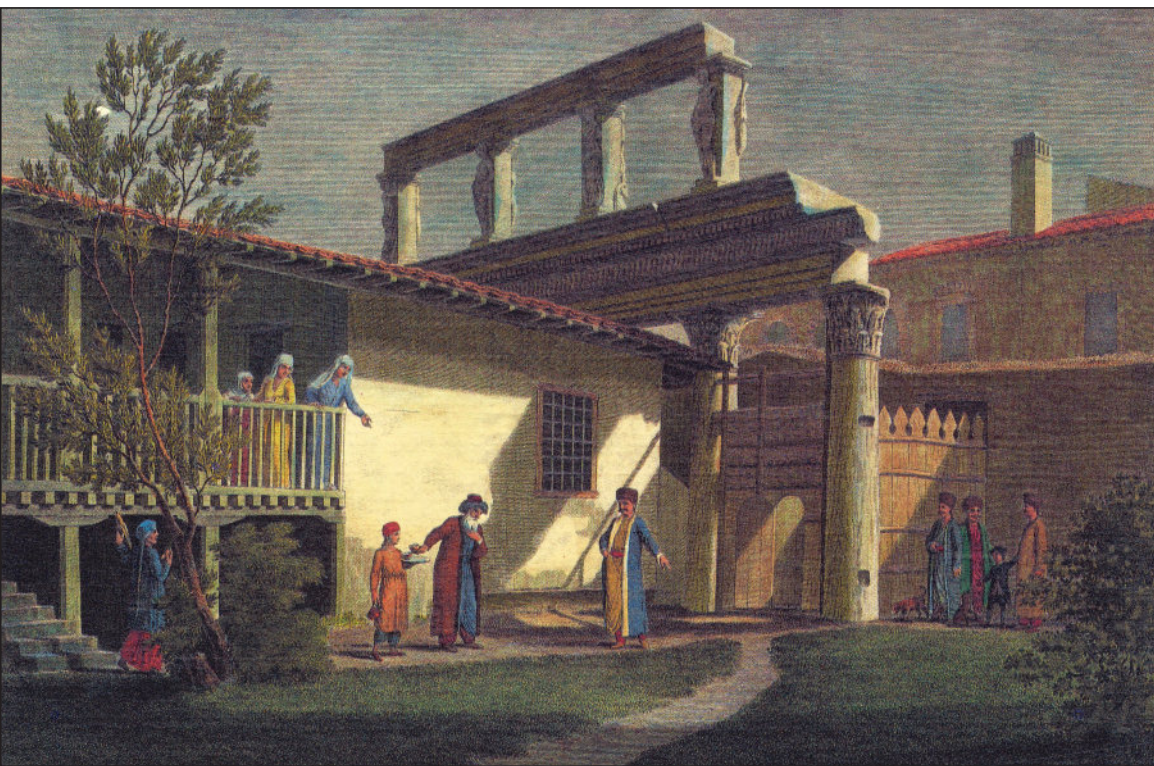
Τα σπίτια ήταν συνήθως διώροφα και κολλημένα το ένα πάνω στο άλλο. Ήταν φτιαγμένα από ξύλο ή από λάσπη. Ανάμεσα στα σπίτια ενός τετραγώνου προέκυπτε μια εσωτερική αυλή, όπου βρισκόταν η κουζίνα και η φουφού.

Οι Εβραίοι πρόσφυγες δημιούργησαν χωριστές ομάδες που ονομάστηκαν kehalim (ενικός kahal). Οι kehalim περιλάμβαναν οικογένειες με κοινή προέλευση και γλώσσα και δημιουργήθηκαν για να βοηθηθούν οι μετανάστες να εγκατασταθούν στην νέα πατρίδα τους. Κάθε kahal είχε τη συναγωγή του, ενώ οι ονομασίες των συναγωγών απηχούσαν την καταγωγή των μελών τους.

Η συνοικία Ρόγος

Η συνοικία Ρόγος απλωνόταν στην περιοχή μεταξύ της Παναγίας Χαλκίων και της Αρχαίας Αγοράς. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ήταν ότι μέσα στην πυκνοκατοικημένη γειτονιά συνυπήρχαν η εβραϊκή και η μουσουλμανική λατρεία με συναγωγές και τζαμιά. Σύμφωνα με την παράδοση, στις υπόγειες στοές που απλώνονταν από την Παναγία των Χαλκίων ως τη Ρωμαϊκή Αγορά, οι ντονμέδες (εξισλαμισμένοι Εβραίοι), που διατήρησαν κρυφά στοιχεία της εβραϊκής θρησκείας, πραγματοποιούσαν τις τελετουργίες τους.

Το σημαντικότερο στοιχείο στη συνοικία Ρόγος ήταν τα κατάλοιπα μιας στοάς της Ρωμαϊκής Αγοράς. Ήταν οι περίφημες Ενκαντάδας (Μαγεμένες), όπως αποδίδονταν στην ισπανική. Οι ελληνόφωνοι τα ονόμαζαν Είδωλα, οι τουρκόφωνοι Σουρετλήρ. Φαντάζονταν ότι τα αγάλματα ήταν μαγεμένες ανθρώπινες μορφές. Ωστόσο, η μεταφυσική δεν εμπόδιζε δεκάδες οικογένειες να κατοικήσουν δίπλα και γύρω στις Ενκαντάδας.

Στη γνωστή χαλκογραφία εικονίζεται ο P. Paradise, πρόξενος της Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη. Ο Paradise, έμπορος ο ίδιος, είχε πάρει υπό την προστασία του τους περισσότερους Λιβορνέζους Εβραίους που εμπορεύονταν εκείνο τον καιρό στη Θεσσαλονίκη. Ο πρόξενος συνοδεύει τους περιηγητές J. Stuart και N. Revett στην αυλή του σπιτιού, όπου υψωνόταν η κιονοστοιχία των Ενκαντάδας. Οι περιηγητές τον περιμένουν στην άκρη της αυλής μέχρι ο πρόξενος να λάβει την άδεια από τον ένοικο του σπιτιού, που ήταν ραββίνος.

Δημοσιεύτηκε από το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1998. Το πρωτότυπο στη συλλογή Ι. Τανιμανίδη.

Άποψη της συνοικίας Ρόγος μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917. Δημοσιεύτηκε από την Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, 2002.

Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης

Η συναγωγή αποτελεί τον σημαντικότερο θρησκευτικό, κοινωνικό, πνευματικό και πολιτικό χώρο των εβραϊκών κοινοτήτων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Λειτουργεί ως το επίκεντρο της κοινωνίας, όπου βιώνονται όχι μόνο οι θρησκευτικές τελετές, αλλά και οι κάθε είδους συναθροίσεις της κοινότητας. Εκτός από τον κύριο χώρο προσευχής, οι συναγωγές διέθεταν βοηθητικούς χώρους που λειτουργούσαν ως ταμείο της κοινότητας, ως κατάλυμα των ταξιδιωτών και ως κατοικία του φύλακα, και είχαν αυλές για τις συγκεντρώσεις των πιστών.

...ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπου ἦν συναγωγή τῶν Ἰουδαίων...

Πράξεις των Αποστόλων (17, 1-9)

Είναι δύσκολο να αναζητήσουμε τη θέση της συναγωγής που δίδαξε ο Απόστολος Παύλος το 50 μ.Χ. Η προφορική παράδοση την έχει συνδέσει με διάφορες περιοχές της Θεσσαλονίκης, όπως την περιοχή της Μονής Βηλατάδων, του Αγίου Δημητρίου, της Ροτόντας, του νοσοκομείου Άγιος Δημήτριος κ.ά. Κατά μία άποψη η συναγωγή των ρωμαϊκών χρόνων πρέπει να ταυτιστεί με τη συναγωγή Ετς Αχαϊμ (Δέντρο της Ζωής), που ήταν κοντά στο παραθαλάσσιο τείχος.

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που μας δίνει η επιγραφή μιας σαρκοφάγου του 3^{ου} αι. μ.Χ.: σε περίπτωση παραβίασης του τάφου τα 75.000 δηνάρια του προστίμου πρέπει να πληρωθούν *ταῖς συναγωγαῖς*, και όχι στο αυτοκρατορικό ταμείο ή την πόλη. Είναι λοιπόν πιθανό η Θεσσαλονίκη να είχε περισσότερες από μία συναγωγές, γεγονός που ίσως δηλώνει αύξηση του ιουδαϊκού πληθυσμού της, από Ιουδαίους που προέρχονταν από διαφορετικές πόλεις.

Στη Θεσσαλονίκη μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο λειτουργούσαν 50 συναγωγές και μιντρασίμ (προσευχητάρια). Τα ονόματα των συναγωγών (Λισμπόν, Μαγιόρκα, Καταλάν, Σιτσιλία) θύμιζαν τις πατρίδες των πιστών. Μετά τη λήθη του πολέμου η μοναδική συναγωγή που διασώθηκε, χάρη στην επέμβαση του Ερυθρού Σταυρού,

Η είσοδος της συναγωγής Ταλμούδ Τορά κατά τη γιορτή του εβραϊκού Πάσχα, 16 Απριλίου 1916. Συλλογή Β. Α. Μαυρομάτη.

είναι αυτή των Μοναστηριωτών, η οποία λειτουργεί μέχρι σήμερα ως η επίσημη κοινοτική συναγωγή της Θεσσαλονίκης. Βρίσκεται στην οδό Συγγρού και ιδρύθηκε το 1927 από Εβραίους που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη ερχόμενοι από το Μοναστήρι. Κτίσθηκε πάνω σε σχέδια του αρχιτέκτονα Έθι Λεβή.

Η παλιότερη συναγωγή της Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με την παράδοση, ήταν η Ετς Αχαϊμ, κοντά στα θαλάσσια τείχη της πόλης, στη συμβολή των οδών Δημοσθένους και Καλαποθάκη. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917.

Η περίφημη συναγωγή Ταλμούντ Τορά Αγκαντόλ ήταν η κεντρική κοινοτική συναγωγή της πόλης. Ιδρύθηκε το 1520 και βρισκόταν λίγο βορειότερα από την οδό Βασιλέως Ηρακλείου. Το συγκρότημα ήταν ένα τετράγωνο διώροφο οικοδόμημα με κεντρική εσωτερική αυλή και περιλάμβανε βιβλιοθήκες και θεολογική σχολή. Καταστράφηκε και ανοικοδομήθηκε μετά από πυρκαγιές του 16^{ου}, του 17^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Το 1899 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος του νέου, μεγαλοπρεπούς κτηρίου στην περιοχή της σημερινής πλατείας Βλάλη. Καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1917.

Ντονμέδες. Οι εξισλαμισμένοι Εβραίοι

Η παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τα μέσα του 17^{ου} αι. είχε άμεσο αντίκτυπο και στην εμπορική δραστηριότητα των Εβραίων. Η πολιτιστική κατάπτωση οδηγεί σε έξαρση του μυστικισμού και δημιουργεί γόνιμο έδαφος για την εμφάνιση μιας αμφιλεγόμενης προσωπικότητας, του Σαμπετάι Σεβί. Εβραίος γεννημένος στη Σμύρνη, αυτοανακηρύσσεται Μεσσίας, δραστηριοποιείται στη Θεσσαλονίκη και προσελκύει πολλούς οπαδούς. Ο σουλτάνος τον συλλαμβάνει και του ζητά να επιλέξει ανάμεσα στον θάνατο και το Ισλάμ. Ο Σεβί ασπάζεται το Ισλάμ και πολλοί πιστοί του τον ακολουθούν. Είναι οι εξισλαμισμένοι Εβραίοι, οι λεγόμενοι «ντονμέδες» (dönme σημαίνει αποστάτης), ενώ οι ίδιοι αποκαλούν τους εαυτούς τους *μαμινίν*, δηλαδή αληθινά πιστοί.

Η κοινότητα των ντονμέδων της Θεσσαλονίκης ήταν η μεγαλύτερη σε όλη την αυτοκρατορία. Πήγαιναν στο τζαμί, είχαν ισλαμικά ονόματα, αλλή εκτελούσαν κρυφά τις εβραϊκές μυσταγωγίες και μιλούσαν τη μητρική τους γλώσσα.

Στις αρχές του 20^{ου} αι. οι ντονμέδες αποτελούσαν το πιο χειραφετημένο πνεύμα του μουσουλμανικού πληθυσμού. Διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 και συνέβαλαν σημαντικά στην εξάπλωση της δυτικής κουλτούρας. Το 1923, με τη συνθήκη της Λωζάνης, εγκατέλειψαν την πόλη ως μουσουλμάνοι και εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη.

Το Γενί Τζαμί (Νέο Τζαμί), έργο του αρχιτέκτονα Βιταλιάνο Ποζέλι, αποτελεί ένα μοναδικό μείγμα ισλαμικής και ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής. Χτίστηκε το 1902 ως θρησκευτικό τέμενος της πλούσιας κοινότητας των ντονμέδων. Από το 1925 έως το 1968 στέγασε το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Το Γενί Τζαμί (Νέο Τζαμί), το θρησκευτικό τέμενος των ντονμέδων.
Μουσείο Φωτογραφίας "Χρήστος Καλεμερκής" Δήμου Καλαμαριάς.

Το σχολείο της Alliance: Αριστοτέλους και Μητροπόλεως (Ηλέκτρα Παλλιάς)

Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι. το εκπαιδευτικό σύστημα που επικρατεί στην εβραϊκή κοινότητα ελέγχεται αποκλειστικά από τους ραβίνους, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού ζει σε συνθήκες ανέχειας και αμάθειας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Μωύς Αηλιτίνι, επίλεκτο μέλος της κοινότητας, οραματίστηκε την εκπαίδευση ως το μόνο μέσο αναβάθμισης του εβραϊκού πληθυσμού. Έτσι, με δική του πρωτοβουλία δραστηριοποιείται στην πόλη η Alliance Israelite Universelle. Η Alliance, μια παγκόσμια οργάνωση με έδρα το Παρίσι, έχει ως στόχο τη μόρφωση και την πνευματική ανύψωση των απανταχού Εβραίων.

Η σχολή της Alliance Israelite Universelle.
Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Το πρώτο σχολείο της Alliance στη Θεσσαλονίκη εγκαινιάζεται το 1873 και ονομάζεται Μ. Αηλιτίνι προς τιμή του κυριότερου χορηγού. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σύμφωνη προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα, παρουσιάζει εντυπωσιακή επιτυχία. Τα σχολεία δημιουργούνται το ένα μετά το άλλο και ακόμη και μέλη άλλων κοινοτήτων της πόλης επιζητούν να εγγράψουν τα παιδιά τους στα νέα σχολεία και τις τεχνικές σχολές της Alliance. Τα σχολεία της Alliance, εκτός από την ακαδημαϊκή και τεχνική εκπαίδευση που προσέφεραν, επιτελούσαν και κοινωνικό έργο με τα νηπιαγωγεία, τους παιδικούς σταθμούς και τα άσυλα που διέθεταν.

Αεροφωτογραφία της Θεσσαλονίκης πριν το 1917. Δηλώνεται η σχολή της Alliance.
Συλλογή Τ. Γ. Λεβή.

Το εμπορικό κέντρο

Το εμπορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, κατά την οθωμανική περίοδο, βρισκόταν γύρω από τη σημερινή οδό Βενιζέλου. Μικρομάγαζα και εργαστήρια Εβραίων, Ρωμιών και Τούρκων εμπόρων βρίσκονταν δίπλα-δίπλα. Δεν υπήρχαν επαγγελματικοί αποκλεισμοί, φαίνεται όμως ότι κάθε εθνότητα ειδικευόταν σε κάποιες εργασίες. Οι Εβραίοι ήταν κυρίως χασάπηδες, μάγειροι, τενεκετζήδες, σιδεράδες, μπαλωματήδες, υαλοποιοί, καπνοπώλεις, σαπυνοποιοί και υφαντουργοί. Οι Ρωμιοί ήταν αρτοποιοί, ποτοποιοί, σταφιδέμποροι, ζαχαροπλάστες, μανάβηδες και υποδηματοποιοί, ενώ οι Τούρκοι ήταν χαλβατζήδες, μπακάληδες, βυρσοδέψες, πεταλωτές, λουτρούρηδες και καφετζήδες.

Η είσοδος της οδού Βενιζέλου. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

Οι διάφορες επαγγελματικές ομάδες ήταν οργανωμένες σε συντεχνίες, πολλές από τις οποίες ήταν μικτές από την άποψη της εθνικής σύστασης.

Οδός Σαμπρή Πασά (Βενιζέλου). Αρχές εικοστού αιώνα. Συλλογή Α. Γ. Παπαιωάννου.

Στοά Μοδιάνο

Η κεντρική αγορά τροφίμων της Θεσσαλονίκης κατασκευάστηκε μετά την πυρκαγιά του 1917 στην καρδιά του εμπορικού κέντρου, εκεί που το σχέδιο Hébrard όριζε τα bazaars της πόλης. Δημιουργός της ο Ελμί Μοδιάνο, αρχιτέκτονας και μηχανικός, γόνος πλούσιας εβραϊκής οικογένειας, ο οποίος υπογράφει και άλλα σημαντικά κτήρια της πόλης. Η αγορά άρχισε να λειτουργεί στις 23 Μαρτίου 1925. Διατηρώντας τις ίδιες περίπου χρήσεις εξακολουθεί να λειτουργεί ως σήμερα, ως αγορά κρεάτων, ψαριών και διαφόρων ειδών τροφίμων. Στην αρχιτεκτονική της στοάς παρατηρείται μια ιδιότυπη έκφραση του εκλεκτισμού. Ο τριμερής διαχωρισμός του σε βάση, κορμό και στέγη, η μνημειώδης διαμόρφωση και η συμμετρία του, ο διάκοσμος με την ποικιλία μοτίβων και οι αναφορές στην κλασική αρχαιότητα, αποτελούν βασικά στοιχεία της οργάνωσης των όψεων.

Η Στοά Μοδιάνο σηματοδοτεί ένα από τα πρώτα κτήρια στη Θεσσαλονίκη με κύριο υλικό δόμησης το πρωτοποριακό για την εποχή εκείνη οπλισμένο σκυρόδεμα.

Στοά Σαούλ

Στη δεκαετία του 1880, ο τραπεζίτης Σαούλ Μοδιάνο κατασκεύασε σε σχέδια του Βιταλιάνο Ποζέλι, βόρεια του Αγίου Μηνά, τη στοά Σαούλ τμήμα της οποίας σώζεται και σήμερα. Το κτήριο περιλάμβανε 96 εργαστήρια, γραφεία και αποθήκες. Τα καταστήματα της στοάς ήταν πολυτελή και νοικιάζονταν με υψηλό μίσθωμα. Καταστράφηκε το 1917 και ανακατασκευάστηκε από τον Ελμί Μοδιάνο μεταξύ 1925-1927.

Κτήριο Εβραϊκού Μουσείου (οδός Αγίου Μηνά)

Οικοδομήθηκε το 1904 στην περιοχή του εμπορικού κέντρου και διασώθηκε από την καταστροφική πυρκαγιά του 1917. Κατά καιρούς στέγασε την Τράπεζα Αθηνών και τα γραφεία της γαλλόγλωσσας εβραϊκής εφημερίδας «L'Indépendant». Το 1997 το κτήριο ανακαινίστηκε στη σημερινή του μορφή, ώστε να φιλοξενήσει το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Η στοά Μοδιάνο σήμερα. Φωτογράφος Ορ. Κουράκης.

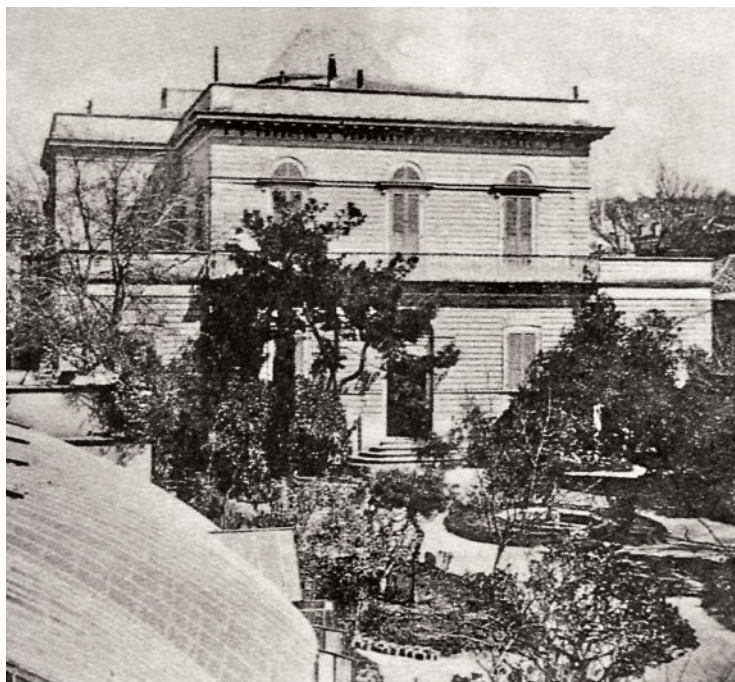
Η στοά Σαούλ γύρω στο 1930. Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος.

Εβραϊκό τραπεζικό γραφείο. Συλλογή Β. Α. Μαυρομάτη.

Στοά Χρηματιστηρίου (συμβολή οδών Συγγρού, Βαλαωρίτου και Βηληρά)

Το 1862 χτίστηκε το πολυτελές αρχοντικό των Αλλιατίνι στο κέντρο της ευρωπαϊκής συνοικίας της πόλης, στον Φραγκομαχαλά. Στους κήπους του, το 1888, εκατό διεθνείς προσωπικότητες γιόρτασαν τη σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη. Στην ίδια αυλή ανεγέρθηκε το 1907 το κτήριο της Τράπεζας Θεσσαλονίκης (Banque de Salonique), της πρώτης ιδιωτικής τράπεζας της πόλης, που ίδρυσαν οι αδερφοί Allatini ήδη από το 1888. Στην Τράπεζα αυτή συμμετείχαν ευρωπαϊκές τράπεζες, ενώ υποκαταστήματά της ιδρύθηκαν στις κυριότερες μακεδονικές πόλεις.

Η έπαυλη των Αλλιατίνι στον Φραγκομαχαλά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Δημοσιεύτηκε από τον Ε. Χεκίμογλου, 1991.

Μέγαρο Stein (οδός Καλαποθάκη)

Το μέγαρο Stein στην πλατεία Ελευθερίας κτίστηκε το 1908. Ήταν εμπορικό πολυκατάστημα του ομώνυμου αυστριακού οίκου και ανήκε σε εβραϊκή οικογένεια. Υπήρξε ένα από τα πιο δυναμικά σημεία αναφοράς της πόλης στις αρχές του 20^{ου} αι. και από τα ελάχιστα κτήρια της περιοχής που διασώθηκε από την πυρκαγιά του 1917 μέχρι σήμερα.

Το μέγαρο Stein. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

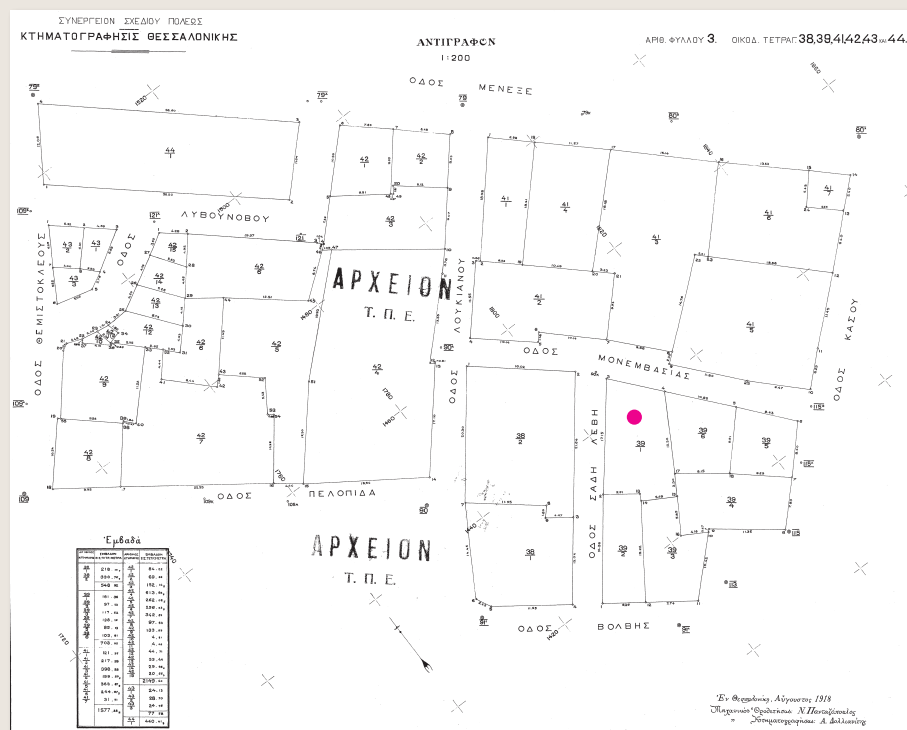
Σααδὴ Λεβή, ἕνας πρωτοπόρος του Τύπου

Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι, φορείς μιας προηγμένης αστικής κουλτούρας, ἔφεραν μαζί τους και την τέχνη της τυπογραφίας. Η πρώτη τυπογραφική πρέσα της Ανατολής λειτούργησε το 1512 στη Θεσσαλονίκη από τον Judah Gedaliah και τον γιο του Moshe, με τυπογραφικά στοιχεία κατασκευασμένα στη Λισαβόνα. Ανάμεσα στο 1865 και 1925 εκδόθηκαν 40 περιοδικά και εφημερίδες. Η πρωτοπορία της εβραϊκής κοινότητας στον τομέα του Τύπου είναι προφανής.

Στις αρχές του 19^{ου} αι. σε ένα οικοδομικό τετράγωνο ανάμεσα στη Βασιλιέως Ηρακλείου και την Εγνατία υπήρχε, ανάμεσα στα ἄλλα, ένα διώροφο κτήριο με κατοικία στον ὄροφο και εργαστήριο στο ισόγειο. Μέχρι τα μέσα του αιώνα, στο εργαστήριο εργαζόταν ἕνας μπασματζής, δηλαδή κατασκευαστὴς σταμπωτῶν υφασμάτων. Γι' αὐτὸ

και ο παράλληλος προς την Εγνατία δρόμος μπροστὰ στο εργαστήρι ονομαζόταν οδὸς Μπασματζή.

Η οικογένεια που κατοικοῦσε στο σπίτι πέρασε ἀπὸ τὸ τύπωμα των υφασμάτων στην ἐκτύπωση βιβλίων. Ο Σααδὴ Λεβή, γιος του μπασματζή, ἦταν τυπογράφος και ἐκδότης. Το τυπογραφεῖο του ἐξέδωσε πᾶν ἀπὸ διακόσιους τίτλους ἀπὸ το 1840 μέχρι το 1902. Το 1875 ἐξέδωσε την πρώτη εβραϊκὴ εφημερίδα στη Θεσσαλονίκη, τὴ “La Eposa”, σε ισπανοεβραϊκὴ γλῶσσα. Η ἐκδοση τῆς “La Eposa” διακόπηκε το 1911. Τον Ιούλιο του ἑτοῦς ἐκείνου κᾶνκε τὸ τυπογραφεῖο τῆς, ἐνῷ ἥλιο ἀργότερα ἀντιμετώπισε πρόβλημα με τὴν οθωμανικὴ λογοκρισία. Τότε περίπου σταμάτησε και μια ἄλλη εφημερίδα που ἐξέδιδαν οἱ γιοὶ του Σααδὴ Λεβή (ἐκδότης ὁ Σαμ Λεβή), ἡ “Journal de Salonique”.

Ο Σααδὴ Λεβή.
Εβραϊκὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.

Στον κτηματογραφικὸ χάρτη σημειώνεται με κόκκινο χρώμα ἡ ιδιοκτησία του Σααδὴ Λεβή.

Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τοὺς Θ. Μαντοπούλου - Παναγιωτοπούλου & Ε. Χεκίμογλου, 2004.

Το Λιμάνι

Ως τις αρχές του 20^{ου} αι. έχει ολοκληρωθεί μια σειρά μεγάλων εκσυγχρονιστικών έργων που σηματοδοτούν μια νέα εποχή για την Θεσσαλονίκη και τους κατοίκους της: η σιδηροδρομική σύνδεση της πόλης με το Βελιγράδι, το Μοναστήρι και την Κωνσταντινούπολη, η διάνοιξη της Σαμπρή Πασά (σημερινή οδός Βενιζέλου), η επέκταση του λιμανιού και η κατεδάφιση του παραθαλάσσιου τείχους, η διαμόρφωση της προκουμιάς και της παραλιακής οδού.

Το λιμάνι, που συμπορεύεται από την αρχαιότητα με την ιστορία της πόλης, εξελίσσεται σε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα εμπορίου. Εκεί χτίζεται το 1910 σε σχέδια του Ελί Μοδιάνο το κτήριο του νέου τελωνείου που σήμερα λειτουργεί ως ο κεντρικός επιβατικός σταθμός.

Στο πολυσύχναστο και πολύβουο λιμάνι δεν είχαν θέση μόνο οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι, εβραϊκοί και αλλήλοι, αλλήλα και οι χαμάληδες, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Εβραίοι και οργανωμένοι σε συντεχνίες.

Εβραίοι χαμάληδες. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

Το κτήριο του τελωνείου σήμερα. Φωτογράφος Ορ. Κουράκης.

Άποψη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

Η Πλατεία Ελευθερίας

Η πλατεία Ελευθερίας, υπήρξε η πρώτη ευρύχωρη πλατεία που διαμορφώθηκε στη Θεσσαλονίκη. Η πρώτη μορφή της δημιουργήθηκε το 1870, όταν κατεδαφίστηκε το θαλάσσιο τείχος και διανοίχθηκε η οδός Σαμψή πασά, η σημερινή οδός Βενιζέλου. Αρχικά ονομάστηκε πλατεία Αποβάθρας και στη συνέχεια πλατεία Ολύμπου και γίνεται το επίκεντρο της νέας κοινωνικής ζωής, που διαμορφώνεται για πρώτη φορά στην πόλη, με την κατάργηση των στεγανών ανάμεσα στις κοινότητες και την προσέγγισή τους.

Τα νέα οικοπέδα της περιοχής που βρίσκονται μπροστά στη θάλασσα και δίπλα στο λιμάνι και την αγορά είναι τα πιο ακριβά της νέας παραλιακής συνοικίας. Μεγάλη έκταση αγοράζεται από δύο οικογένειες με πλούτο και μεγάλη επιρροή εκείνη την εποχή: την οικογένεια Καπαντζή και την οικογένεια Μοδιάνο.

Στα τέλη του 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αι. η πλατεία αναδύει ένα άρωμα Μπεϊλ Επόκ. Συνώνυμη με τη νέα κοσμοπολίτικη αστική τάξη, αναδεικνύεται στο πιο κοσμικό σημείο της Θεσσαλονίκης, κέντρο συνάντησης και αναψυχής. Τα απλά σπίτια δίνουν τη θέση τους σε εντυπωσιακά κτήρια. Η γραμμή του τραμ περνά από την πλατεία που συγκεντρώνει μεγάλα εμπορικά καταστήματα, κτήρια γραφείων, ξενοδοχεία πολυτελείας, κοσμικά καφέ και λήσχεις, τα περισσότερα εβραϊκών συμφερόντων.

Πέρα από θέατρο κοσμικών εκδηλώσεων, η πλατεία γίνεται και θέατρο σημαντικών πολιτικών γεγονότων. Εδώ πραγματοποιούνται το 1908 οι κεντρικές συγκεντρώσεις για την επανάσταση των Νεότουρκων και η πλατεία παίρνει το σημερινό της όνομα.

Η πυρκαγιά του 1917 κατάστρεψε ολοσχερώς τα πολυτελή κτήρια της πλατείας. Από το 1920 και μετά κτίζονται κυρίως κτήρια τραπεζών και γραφείων.

Η πλατεία Ελευθερίας. Στο βάθος διακρίνεται η οδός Βενιζέλου.
Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

Η πλατεία Ελευθερίας στις φλόγες.
Συλλογή Τ. Γ. Λεβή.

Μία από τις πιο δραματικές σελίδες στην ιστορία της πηλατείας αθηναϊκής και της εβραϊκής κοινότητας αποτελεί το Σάββατο της 11^{ης} Ιουλίου του 1942 (Μαύρο Σάββατο/Black Sabbath), όταν οι Γερμανοί κατακτητές συγκέντρωσαν στην Πηλατεία Ελευθερίας τους Θεσσαλονικείς Εβραίους. Οι διώξεις και οι παρενοχλήσεις της εβραϊκής κοινότητας ξεκίνησαν αμέσως με την είσοδο των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη αθηναϊκή παίρνουν μια συγκεκριμένη μορφή. Με το πρόσχημα της καταγραφής οι Ναζί συγκεντρώνουν εννέα χιλιάδες άντρες με σκοπό τον δημόσιο εξευτελισμό τους, με τη μορφή αναγκαστικών «ασκήσεων γυμναστικής».

Πρόκειται ουσιαστικά για την έναρξη ενός δράματος που η αυλαία του θα πέσει, έναν μόλις χρόνο αργότερα, αφανίζοντας τη μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας, 50.000 ψυχές. Οι απώλειες κατέχουν το θλιβερό ρεκόρ του υψηλότερου ποσοστού από όλες τις αθηναϊκές κοινότητες των ευρωπαϊκών χωρών.

11/7/1942 στην
πλατεία Ελευθερίας.
Εβραϊκό Μουσείο
της Ελλάδας.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η συνοικία των Εξοχών

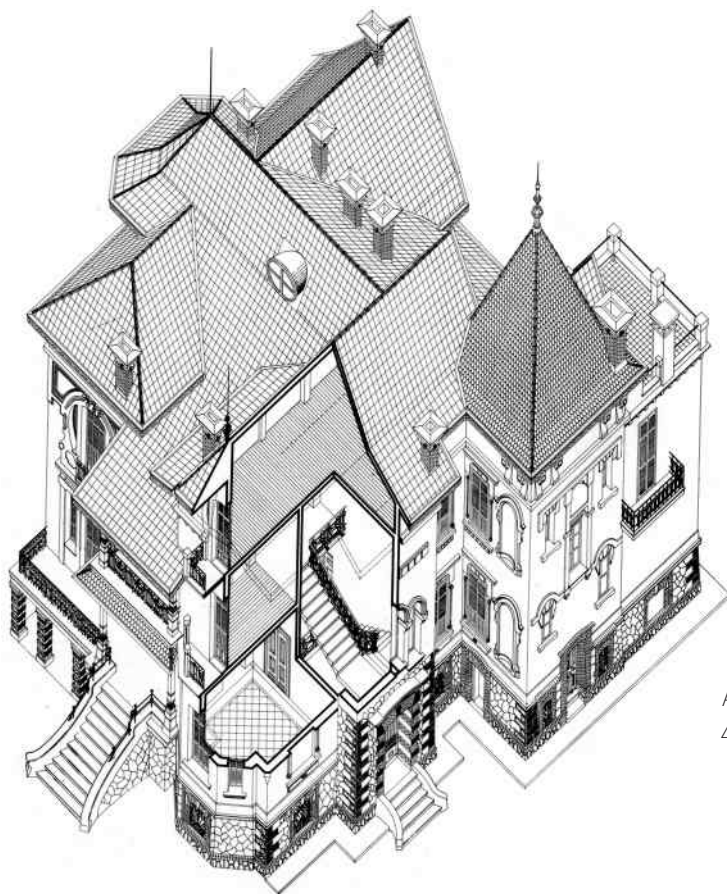
Η συνοικία των Εξοχών ή των Πύργων απλωνόταν από τον Λευκό Πύργο ως τη βίλα Αθλατίνι, κατά μήκος της παραλιακής γραμμής του τραμ, στη σημερινή λεωφόρο Βασιλίσσης Όλγας. Σε αντίθεση με το κέντρο της πόλης, εδώ δεν υπήρχαν οριοθετημένες ξεχωριστές συνοικίες των εβραίων, των χριστιανών ή των μουσουλμάνων. Στη συνοικία των Εξοχών τα κριτήρια εγκατάστασης ήταν αμιγώς οικονομικά και κοινωνικά. Εδώ στεγάζονταν όλοι τα προξενεία και βρίσκονταν οι πολυτελείς επαύλεις των μεγαλοαστών της Θεσσαλονίκης. Από τις σχεδόν εκατό βίλλες της Εξοχής, μοναδικά δείγματα της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, σήμερα σώζονται ελάχιστα. Ορισμένες από αυτές, τοπόσημα για τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, ανήκαν σε εξέχοντα μέλη της εβραϊκής κοινότητας.

Η λεωφόρος των Εξοχών σε καρτ-ποστάλ εποχής. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Θεσσαλονίκης - Κάza Μπιάνκα

Η Κάza Μπιάνκα χτίστηκε το 1910 από τον αρχιτέκτονα Πιέρο Αριγκόνι ως κατοικία του Εβραίου επιχειρηματία Ντίνο Φερνάντεζ, Ιταλού υπηκόου και επίλεκτου μέλους της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Το 1893, ο Φερνάντεζ σε συνεργασία με τον οίκο Μισραχή είχε ιδρύσει το Ζυθοποιείο Όλυμπος στην περιοχή των Σφαγείων, στις εγκαταστάσεις του σημερινού εργοστασίου ΦΙΞ. Η περιουσία του Φερνάντεζ ανερχόταν περίπου στις 60.000 λίρες, γύρω στα 3 εκατομμύρια ευρώ σήμερα. Η Κάza Μπιάνκα είναι ένα θρυλικό τοπίο της Θεσσαλονίκης, καθώς συνδέθηκε με τη ρομαντική ιστορία του ειδυλλίου της κόρης του Φερνάντεζ και του Έλληνα ανθυπολοχαγού Σπύρου Αθιμπέρτη. Η οικογένεια βρήκε δραματικό τέλος στην περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Σήμερα η Κάza Μπιάνκα λειτουργεί ως πολιτιστικό κέντρο του Δήμου Θεσσαλονίκης.

Η βίλα Αλλατίνι. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

Κτήριο Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας - Βίλα Αθλατίνι

Η πολυτελής εξοχική βίλα του Κάρου Αθλατίνι χτίστηκε το 1895 σε σχέδια του Βιταλιάνο Ποζέλι, ανάμεσα στο κεραμοποιείο και τους μύλους των Αθλατίνι. Η βίλα ήταν η μεγαλύτερη και πολυτελέστερη της πόλης, η τελευταία της περιοχής των Εξοχών, και δέσποζε στη Θεσσαλονίκη με απέραντη θέα προς τη θάλασσα και τον Χορτιάτη. Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων σε αυτή διέμεινε ο έκπτωτος Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ μαζί με το χαρέμι και τους γιούς του. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης περιήλθε στο ελληνικό δημόσιο και από το 1926 έως το 1927 στέγασε το νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο. Από το 1979 στεγάζει τις υπηρεσίες της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης και σήμερα της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας.

Αξονομετρικό σχέδιο της Κάza Μπιάνκα.
Δημοσιεύτηκε από τον Ν. Μουτσόπουλο.

Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης – Βίλα Μοδιάνο

Η βίλα Μοδιάνο χτίστηκε το 1906. Έχει εκλεκτικιστικό ύφος με στοιχεία art nouveau. Ήταν η παραθαλάσσια εξοχική κατοικία του τραπεζίτη Γιακώ Μοδιάνο, κύριου ιδιοκτήτη του μεγαλύτερου πιστωτικού οίκου της Θεσσαλονίκης, της τράπεζας Σαούλη Μοδιάνο. Το 1915 ο δήμος αποφάσισε να αγοράσει το κτήριο για να χρησιμοποιηθεί ως ανάκτορο. Το 1916 αποτέλεσε έδρα της Τριανδρίας, ενώ στην καθημερινή γλώσσα των Θεσσαλονικέων έμεινε γνωστό ως «Παλιό Κυβερνείο». Χρησιμοποιήθηκε διαδοχικά ως κατοικία του εκάστοτε Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, ως Ιερατική και ως Στρατιωτική Σχολή. Από το 1970 μέχρι και σήμερα στεγάζει το Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης.

Η βίλα Μοδιάνο στις αρχές 20^{ου} αιώνα.
Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης.

Πολιτιστικό κέντρο Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης – Βίλα Καπαντζή

Το κτήριο που είναι γνωστό σήμερα ως το Πολιτιστικό Κέντρο της Εθνικής Τράπεζας υπήρξε η κατοικία του πάμπλουτου ντονμέ Μεχμέτ Καπαντζή, ο οποίος μάλιστα διετέλεσε δήμαρχος της πόλης το 1908. Τυπικό δείγμα αρχιτεκτονικής που συνδυάζει νεοκλασικά, δυτικοευρωπαϊκά και ανατολίτικα στοιχεία, αντανακλά με τον καλύτερο τρόπο το διαπολιτισμικό προφίλ της πόλης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το κτήριο συνδέεται με σημαντικούς σταθμούς στη ζωή της Θεσσαλονίκης. Το 1912 αποτέλεσε το ανάκτορο του στρατιωτικού διοικητή Θεσσαλονίκης, πρίγκιπα Νικολάου, το 1916-1917 κατοικία του Ελευθερίου Βενιζέλου, το 1918-1923 κατοικία του Βουλευτή Χαϊμάτσι Κοέν. Στα χρόνια της Κατοχής λειτούργησε ως στέγη αξιωματικών των ναζί, μεταπολεμικά ως σχολείο, το ιστορικό 5^ο Γυμνάσιο, και σήμερα στεγάζει το Πολιτιστικό κέντρο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης.

Η βίλα του ντονμέ Μεχμέτ Καπαντζή σήμερα. Φωτογράφος Ορ. Κουράκης.

Βιομηχανικός εκσυγχρονισμός

Τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, φορείς ευρωπαϊκών ιδεών, πρωτοστατούν και στον βιομηχανικό εκσυγχρονισμό της πόλης στο πέρασμα προς τον 20^ο αιώνα. Οι πρώτες βιομηχανικές μονάδες της Θεσσαλονίκης αποτελούν επενδύσεις Εβραίων επιχειρηματιών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι αλευρόμυλοι και το κεραμοποιείο της οικογένειας Αηλιάτινι. Τα νέα βιομηχανικά κτήρια συμβάλλουν στον εκσυγχρονισμό της παραγωγής και αναδεικνύονται σε νέα σημεία αναφοράς της πόλης, όπως μας δείχνουν οι καρτ-ποστάλ της εποχής.

Αποψη της προκουμιάς της Θεσσαλονίκης. Διακρίνεται το νηματοουργείο Σαΐας. Συλλογή Τ. Γ. Λεβή.

**Βιομηχανικό συγκρότημα
αλευρόμυλων Αλλιατίνι
(συμβολή των οδών Γ. Παπανδρέου
και Θ. Σοφούλη)**

Το Σεπτέμβριο του 1900 εγκαινιάστηκε ο «μεγαλύτερος μύλος της Ανατολής» σε σχέδια του ιταλού αρχιτέκτονα Βιταλιάνο Ποζέλι, αντικαθιστώντας έναν παλαιότερο που κήκε ολοσχερώς το 1898.

Ο πρωτοποριακός ατμόμυλος των Αλλιατίνι περιλάμβανε αποθήκες, γραφεία διοίκησης, κατοικίες, αποβάθρα για τη μεταφόρτωση των εμπορευμάτων. Απασχολούσε πολλούς εργάτες, ενώ η παραγωγή του άγγιζε τους 300 τόνους ημερησίως.

**Κεραμοποιείο Αλλιατίνι
(σύνορα Χαριλάου-Πυλαίας)**

Το πρώτο μεγάλο εργοστάσιο κτίστηκε το 1880 σε θέση βορειότερη από το Λαογραφικό Μουσείο, δίπλα στον χείμαρρο Αρσλάν Ντερεσί (λάκκος του Αρσλάν), που χυνόταν στη θάλασσα. Χρησιμοποιούσε πρώτη ύλη από το λατομείο των Χορτατζήδων, μεταφέροντάς τη με σιδηροδρομική γραμμή μικρού πλάτους. Η ετήσια παραγωγή των 500.000 κεραμιδιών και των 10.000.000 τούβλων έφθανε στα περισσότερα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σε πολλά νησιά του Αιγαίου. Το 1935 το εργοστάσιο κήκε και μεταφέρθηκε στην περιοχή της Νέας Ελβετίας.

Οι μύλοι Αλλιατίνι το 1901. Συλλογή Ιδρύματος Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα.

Τα εγκαίνια του καινούριου μύλου των Αλλιατίνι, Σεπτέμβριος 1900.
Συλλογή Ιδρύματος Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα.

Ο Αβραάμ Μπεναρόγια και το εργατικό κίνημα

Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. η οικονομική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη. Στο εμπόριο και τη βιομηχανία κυριαρχεί το εβραϊκό στοιχείο.

Η παρουσία πολυάριθμου εργατικού δυναμικού, το φθινό μεροκάματο και οι άθλιες συνθήκες εργασίας δημιουργούν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και τη γέννηση ισχυρών συνδικαλιστικών οργανώσεων στην πόλη.

Το 1909 μέσα από την πολυάριθμη εβραϊκή εργατική τάξη εμφανίζεται η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία (*Fédération Socialiste Ouvrière*), η οποία περιλαμβάνει ως μέλη εργάτες και άλλων θρησκευμάτων και εθνотήτων.

Πρωτοστάτης της Φεντερασιόν, όπως έμεινε γνωστή στην ιστορία, υπήρξε ο Αβραάμ Μπεναρόγια (1887-1979), ο θεμελιωτής του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια. Υπήρξε κορυφαία μορφή της ελληνικής Αριστεράς και εκφραστής της σοσιαλδημοκρατικής τάσης της. Άσκησε διάφορα επαγγέλματα, μεταξύ των οποίων του δασκάλου, του τυπογράφου, του δημοσιογράφου και του ναυτιλιακού πράκτορα. Επιβίωσε στα ναζιστικά στρατόπεδα (1943-1945) και επέστρεψε στην Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου. Το 1953 εγκαταστάθηκε στο Ισραήλ, όπου και έζησε μέχρι τα βαθιά του γεράματα.

«Φτιάξαμε μια προκήρυξη σε τέσσερις γλώσσες: ισπανοεβραϊκά, τουρκικά, ελληνικά, βουλγάρικα (...) η Φεντερασιόν θα ήταν ένα πλατύ εργατικό κίνημα όλων των τοπικών εθνικών σωματείων, σε ομοσπονδιακή βάση, χωρίς οι εθνότητες να εγκαταλείψουν τη γλώσσα ή τον πολιτισμό τους, ενώ θα εργάζονται όλες για το ίδιο ιδανικό: τον σοσιαλισμό».

Αβραάμ Μπεναρόγια

Ο Αβραάμ Μπεναρόγια.
Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Στη φωτογραφία, που λήφθηκε λίγο πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, διακρίνεται ο Μπεναρόγια μαζί με όλη την οικογένειά του (καθισμένος, τρίτος από αριστερά). Ο γιος του Λάζαρος (όρθιος, πρώτος από αριστερά), δεκανέας του 50^{ου} Συντάγματος, έχασε τη ζωή του στον ελληνο-ιταλικό πόλεμο.

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

ΠΑΛΙΟΣ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ

Ο συνοικισμός Χιρς και ο τραγικός επίλογος

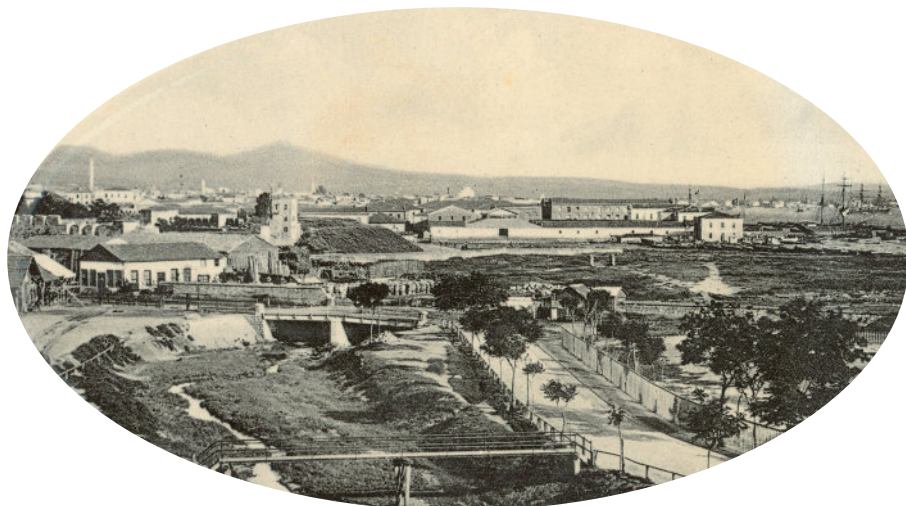
Αντίθετα με ότι πιστεύουν πολλοί, στον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης υπήρχε ένα μεγάλο ποσοστό φτωχών ανθρώπων που ζούσαν σε ετοιμόρροπες πολυκατοικίες στο κέντρο και σε συνοικισμούς στο δυτικό άκρο της πόλης. Η περιοχή των σιδηροδρομικών γραμμών αποτελούσε έναν από τους «πυρήνες» συγκέντρωσης ενδεοφύγων πληθυσμού, προσφύγων και άλλων αναξιοπαθούντων.

Οι πυρκαγιές του 1890 και του 1917 οδήγησαν στη μετακίνηση εξαθλιωμένου πληθυσμού από το κέντρο στις δυτικές συνοικίες. Σε αυτήν την περιοχή βρισκόταν και η γειτονιά Χιρς. Το όνομά της το οφείλει στους δωρητές Μωρίς και Κλήρα Χιρς, οι οποίοι έδωσαν χρήματα όχι μόνο για τον συγκεκριμένο καταυλισμό αλλιά και για κοινωνικά ιδρύματα, όπως το νοσοκομείο Χιρς, το σημερινό Ιπποκράτειο. Η ζωή στο Χιρς και στις άλλες φτωχογειτονιές στα δυτικά ήταν δύσκολη. Ο δήμος δυσκολευόταν να μαζέψει ακόμα και τα σκουπίδια, ενώ η έλλειψη τρεχούμενου και πόσιμου νερού είχε ως αποτέλεσμα ασθένειες, που «θέρριζαν» τον πληθυσμό.

Η φτωχογειτονιά του Χιρς έμελλε να συνδεθεί άμεσα με το Ολοκαύτωμα, το πιο τραγικό κομμάτι της ιστορίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης: τον Φλεβάρη του 1943 Εβραίοι εργαζόμενοι διατάχθηκαν από τις δυνάμεις κατοχής να μετατρέψουν τον συνοικισμό σε στρατόπεδο. Ξύλινοι φράχτες υψώθηκαν στην περίμετρο του συνοικισμού

με μόνο τρεις αυστηρά φυλασσόμενες εξόδους, η μία από τις οποίες οδηγούσε κατευθείαν στον σιδηροδρομικό σταθμό. Το σχέδιο των Γερμανών ήταν να δημιουργήσουν στον συνοικισμό Χιρς ένα στρατόπεδο μεταγωγών. Πρώτα θα εκτοπίζονταν οι κάτοικοί του και στη συνέχεια εκεί θα συγκεντρώνονταν οι επόμενες ομάδες που θα φορτώνονταν στα τρένα και θα ακολουθούσαν τον δρόμο των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Στις 14 Μαρτίου ανακοινώθηκε για πρώτη φορά ότι θα εκτοπίζονταν στην Κρακοβία. Την επόμενη μέρα ένα μεγάλο τρένο ξεκίνησε με στοιβαγμένους γύρω στους 2.800 ανθρώπους. Την πρώτη «αποστολή» για το Άουσβιτς διαδέχθηκαν άλλες δεκαπέντε. Η απέλαση των Εβραίων ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Η συστηματική εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τους ναζί δεν περιορίστηκε μόνο στη μεθοδική γενοκτονία του πληθυσμού. Προχώρησε και στην προσπάθεια διαγραφής της ιστορικής πορείας της εβραϊκής κοινότητας με το κάψιμο των βιβλιοθηκών, των συναγωγών, των ιδρυμάτων, την καταστροφή του νεκροταφείου, τη λεηλασία των περιουσιών. Η κοινότητα της Θεσσαλονίκης θρήνησε τα περισσότερα αθώα θύματα σε όλη την Ελλάδα: από τους 50.000 Εβραίους που ζούσαν προπολεμικά στην πόλη, λιγότεροι από 2.000 επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη. Σήμερα, η εβραϊκή κοινότητα αριθμεί περίπου 1.000 μέλη.

Η περιοχή του παλιού σιδηροδρομικού σταθμού. *Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.*

Η συναγωγή Βαρδάρ του συνοικισμού Βαρόνων Χιρς.
Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Θεσσαλονικείς Εβραίοι οδηγούνται στο γκέτο του συνοικισμού Χιρς μέσω της Εγνατίας οδού. *Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.*

«Τις ενοχές μας δεν μπορούμε να τις εξαργυρώσουμε. Τις μνήμες μας δεν ξέρουμε να τις εμπορευτούμε. Ακούς καμιά φορά αμυδρές φωνές σε μια γλώσσα οικεία αλλά άγνωστη. Η περιοχή δεν έχει εξορκιστεί. Τα φαντάσματα, φαντάσματα μικρών παιδιών, απώρων και αναπήρων, ελλοχεύουν. Στη μίζερη μνήμη μας πρέπει να χωρέσουμε κάποτε την αληθινή μας ιστορία».

Ευάγγελος Χεκίμογλου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασιάδης, Γ. & Χεκίμογλου Ε., *Παραλία - Λιμάνια - Λευκός Πύργος, η μάχη της μνήμης*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Braude, B. & Lewis, B. (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, v. 1-2, N. York – London 1982.
- Capri, D., *Italian Diplomatic Documents on the History of the Holocaust in Greece (1941-1943)*, Tel Aviv 1999.
- Δημητριάδης, Β., *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Γκαλά-Γεωργιλιά, Έ., Γρηγορίου Αλ. & Ζαρκάδα-Πιστιόλη Χρ., *Η πλατεία Ελευθερίας στη Θεσσαλονίκη: ο χώρος, οι άνθρωποι, η ιστορία*, Αθήνα 2008.
- Χεκίμογλου, Ε., *Υπόθεση Μοδιάνο*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Χεκίμογλου, Ε., *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία & Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Χεκίμογλου, Ε., *Επιχειρηματικοί τόποι της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: πρωτότυπο φωτογραφικό υλικό από τη συλλογή του Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου*, Θεσσαλονίκη 2001. Housson, J., Θανασέκος, Γ., Μπενβενίστε, Ρ., Βαρών-Βασάρ, Ο., *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Αθήνα 1998.
- Hekimoglu, E. & Danacioglu E., *Η Θεσσαλονίκη πριν από εκατό χρόνια: το μετέωρο βήμα προς την Δύση*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Hekimoglu, E., *Jewish Pauperism in Salonika, 1940-1941*, Tel Aviv 2002.
- Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Ιστορίας*, Αθήνα 1995.
- Κανδυλάκης, Μ., *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τ. 1, Τουρκοκρατία, Θεσσαλονίκη 1998.
- Καπιτζόγλου, Ελ., "Αρχείο Αλλατίνη", *Θεσσαλονικέων Πόλις* 5 (Μάιος 2001), 11-34.
- Καραδήμου-Γερολύμπου, Α., *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη 1985-1986.
- Καραδήμου-Γερολύμπου, Α., *Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς: Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1917*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Κατσαβουνίδου, Γ., *Αόρατες Παρενθέσεις. 27 πόλεις στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2004.
- Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, *Η Θεσσαλονίκη στα χαρακτηριστικά από τον 15^ο έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα: συλλογές Υβόννης Ν. Αραμπατζίδου, Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου, Γεωργίου Σ. Πατιερίδη, Κωνσταντίνου Μ. Σταμάτη, Ιωάννη Η. Τανιμανίδη*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Κολώνας, Β., Παπαματθαϊάκη, Λ., *Ο αρχιτέκτονας Vitaliano Roselli: το έργο του στη Θεσσαλονίκη του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Κούνιο-Αμαρίλιο, Ε., *Πενήντα χρόνια μετά ... : αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, 1995.
- Κοψίδας, Κ., *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από τις καρτ-ποστάλ 1886-1917*, Θεσσαλονίκη 1992.
- Lévy, S., *Salonique à la fin du XIXe siècle*, Istanbul 2000.
- Λουκάτος, Σπ., «Πολιτειαρχικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης στα μέσα της δεκαετίας του 1910», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Θ., Χεκίμογλου, Ε., *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. Β2, *Κτηματολογικές Πηγές*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Μαρκή, Ε., *Η Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους Υστερορωμαϊκούς και Παλαιοχριστιανικούς χρόνους (μέσα του 3^{ου} έως μέσα του 8^{ου} αι. μ.Χ.)*, Αθήνα 2006.
- Μαυρομμάτης, Β., Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος Εθνικής Τράπεζας, *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του μεγάλου πολέμου: φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής 1915-1919*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Mazower, M., *Η πόλη των φαντασμάτων (μετάφραση Κ. Κουρεμένος)*, Αθήνα 2006.
- Μέγας, Γ., *Ενθύμιον. Από τη ζωή της εβραϊκής Κοινότητας*, Θεσσαλονίκη 1897-1917, Αθήνα 1993.

- Μέγας, Γ. & Ανδριωτάκης, Μ., *Θεσσαλονίκη 1896 - Η χρονιά των Ολυμπιακών αγώνων*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Μεσσίνας, Η. Β., *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Molho, M., *Usos y costumbres de los sefardíes de Salónica*, Μαδρίτη-Βαρκελώνη 1950.
- Μόλχο, Μ. & Νεχαμά, Ι., *In Memoriam. Αφιέρωμα εις μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι* (μετάφραση Γ. Ζωγραφάκη), Ισραηλτική Κοινότης Θεσσαλονίκης, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976.
- Molho, M., *Les Juifs de Salonique à la fin du xvi siècle. Synagogues et patronymes (introduction, notes et revision générale Elie Carasso)*, Clermont-Ferrand 1991.
- Μόλχο, Ρ., «Η Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος (1912-1919)», *Θεσσαλονίκη. Επιστημονική Επετηρίδα Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, τ. 2 (1986) 285-301.
- Μόλχο, Ρ., *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα 2001.
- Μουτσόπουλος, Ν., *Αρχοντόσπιτα της Θεσσαλονίκης*, 1976.
- Μπεναρόγια, Α., *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1975.
- Μπενρουμπή, Ν., Επίκουρος, Webb, T., *Γεύση από σεφαραδίτικη Θεσσαλονίκη: συνταγές των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2002.
- Ναρ, Α., *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης: Τα τραγούδια μας: μελετήματα γύρω από την ιστορία και παράδοση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985.
- Ναρ, Α., «Κειμένη επί ακτής θαλάσσης...», *Μελέτες και άρθρα για την Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Νεχαμά, Γ., *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης* (μετάφραση από τα γαλλικά, Τομέας Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2000.
- Νίγδελις, Π., *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, 2006.
- Papastathis, Ch. & Hekimoglou E., *The Great Fire of Thessaloniki (1917)*, Thessaloniki 2010.
- Πετρόπουλος, Η., *Θεσσαλονίκη. Η πυρκαγιά του 17*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Ρακτιβάν, Κ., *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1951.
- Recanati, D., *Zikhron Saloniki: grandeza i destruyicion de Jeruchalayim del Balkan*, v. 1-2, Tel Aviv 1972-1986.
- Ρεφαέλ, Σ. (επιμ.), *Memorias, Εκθέματα από τα σπίτια των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, Εθνογραφικός Κατάλογος έκθεσης (Πανεπιστήμιο Μπαρ-Ιλάν, Ραμάτ-Γκαν, Ισραήλ/ Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 2001.
- ΡΙζάλ, Π., *Θεσσαλονίκη. Η περιπόθητη πόλη*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Σαββαΐδης, Π. & Μπαντέλας, Α., *Πόλις Πανεπιστημίου Πόλις*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Sciaky, L., *Farewell to Salonica. Portrait of an Era*, London 1946.
- Veinstein, G., (επιμ.), *Θεσσαλονίκη, 1850-1918, Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων*, μετάφραση Γιώργος Καλαμαντής, Αθήνα 1994.

1. Επιτύμβια στήλη

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΜΘ 6098
Θεσσαλονίκη, οικόπεδο κτηρίου Διοικήσεως του Πανεπιστημίου.
ύψ. 68 εκ., πλ. 59 εκ., πάχ. 7,3 εκ., ύψ. γραμμάτων 5 εκ., διάστιχα 1,8 εκ.
Μάρμαρο χοντρόκοκκο

Η πλάκα είχε χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση ως καλυπτήρια σε τάφο παλαιοχριστιανικής περιόδου. Φέρει την παρακάτω εγχάρακτη επιγραφή:

Κορνήλιος/ Σίμων και Μα/ ρία ζῶντες ἐ/ ποίησαν ἐὰν/ τοῖς.

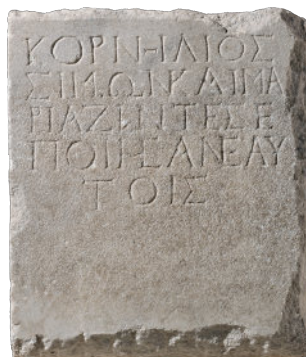
Η πλάκα προέρχεται από τάφο που κατασκεύασαν ο Σίμων και η Μαρία όταν ήταν ακόμη στη ζωή. Τα ονόματα δείχνουν ότι πιθανότατα πρόκειται για άτομα ιουδαϊκής καταγωγής. Ο Σίμων ίσως ήταν απελευθερωμένος δούλος (απελεύθερος) που απέκτησε τη ρωμαϊκή πολιτεία, για αυτό και πήρε το ρωμαϊκό όνομα γένους Κορνήλιος.

Β' μισό 2^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Αλεξανδρή, 1973-4, 669

• SEG 30, 1980, 643 • Νίγδελς, 2006, 342-346.

A.K.

2. Αναθηματική στήλη

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΜΘ 2286
Θεσσαλονίκη, πλησίον της εκκλησίας της Παναγίας Χαλκῶν
ύψ. 47 εκ., πλ. 27 εκ., πάχ. 2,5 εκ., ύψ. γραμμάτων 1-2 εκ., διάστιχα 0,3-1,5 εκ.
Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο

Είναι συγκολλημένη από έντεκα κομμάτια. Η επιγραφή, γραμμένη στη σαμαρειτική εβραϊκή (στ. 1 & 15) και την ελληνική, καλύπτει όλη τη στήλη.

Στ. 1: *Ευλογημένος ο Κύριος ημών εις τους αιώνες.*

Στ. 15: *Ευλογημένο το όνομά του εις τους αιώνες.*

Οι στ. 2-14 αποτελούν απόσπασμα από το βιβλίο των Αριθμών (6, 22-26) στην ελληνική. Η επιγραφή κλείνει με την αφιέρωση του Σιρικού (στ. 16-19). Πιθανώς πρόκειται για το ρήτορα και σοφιστή Σέργιο Σιρικό από τη Νεάπολη (Nablus) της Παλαιστίνης που δίδαξε στην Αθήνα τον 4^ο αι. μ.Χ.

Η ευχή «αύξει Νεάπολις» δείχνει τον δεσμό των Θεσσαλονικέων Σαμαρειτών με τη Νεάπολη της Παλαιστίνης, την εστία των Σαμαρειτών.

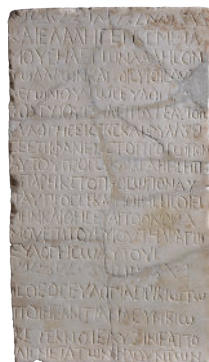
Η επιγραφή αποτελεί μαρτυρία για την ύπαρξη σαμαρειτικής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη, στη συναγωγή της οποίας θα ήταν πιθανότατα εντοχισμένη.

4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Πελεκίδης, 1955, 408, πίν. 84 • IG X 2 1, 789 • Feissel, 1983, no. 291

• CIJ 1975, Prol. no 693a • Noy, Panayotov & Bloedhorn, 2004, 100-105.

A.K.

3. Επιτύμβια επιγραφή του Σαμβάτιου και της Μαξίμας

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, BE 230
Θεσσαλονίκη, βορείως του εβραϊκού νεκροταφείου, περιοχή Κέδρηνου λόφου (Σέιχ-Σου).
ύψ. 46,5 εκ., πλ. 31 εκ., πάχ. 2 εκ., ύψ. γραμμάτων 3,5 εκ., διάστιχα 0,5 εκ.
Μάρμαρο γκρίζο χοντρόκοκκο

Επιτύμβια πλάκα με χριστόγραμμα, εγγεγραμμένο σε κύκλο και τετράγωνο, και εγχάρακτη επιγραφή:

[Ε]νθα κατά/ [κιν]τε Σαμβά/ [τ]ις κέ Μα/ ξίμα.

Το όνομα Σαμβάτιος (-ις) είναι εβραϊκής προέλευσης και ήδη τον 5^ο-6^ο αι. χρησιμοποιείται και από χριστιανούς. Στη συλλογή του ΜΒΠ υπάρχουν δύο ακόμη χριστιανικές επιγραφές όπου αναφέρεται αυτό το όνομα.

5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: IG X 2 1, no 352, p.128-9 •

Nystrom 1981 • Feissel, 1983, no. 175 pl. XLII.

A.T.

4. Επιτύμβια επιγραφή του Σαμουήλ

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, BE 242/1
Θεσσαλονίκη, ανασκαφή οικοπέδου οδών Ιασονίδου-Αρριανού, απέναντι από τον ναό του Αγίου Παντελεήμονα.
ύψ. 48 εκ., πλ. 45 εκ., πάχ. 11 εκ., ύψ. γραμμάτων 3,5 εκ., διάστιχα 2 εκ.
Μάρμαρο υπόλευκο χοντρόκοκκο

Τμήμα κατωφλιού που επαναχρησιμοποιήθηκε ως ταφόπλακα σε εβραϊκό τάφο. Φέρει την παρακάτω εγχάρακτη εβραϊκή επιγραφή:

Αυτό το μνημείο είναι αφιερωμένο στον τιμημένο ραβίνο Σαμουήλ, γιο του Αβραάμ Τορτούση που πέθανε τη 15η μέρα του μήνα Ελούλ το έτος 5268. Είθε η ψυχή του να είναι αιώνια

Η λέξη ραβίνος αποτελεί πιθανώς τιμητικό όρο και δεν αντιστοιχεί σε θρησκευτικό αξίωμα. Ο πατέρας του νεκρού, Αβραάμ Τορτούσης, πιθανώς καταγόταν από την πόλη Τορτούση(.). Η επιγραφή αποτελεί την πρωιμότερη επιγραφική μαρτυρία σχετικά με την άφιξη εβραίων προσφύγων στην πόλη. Η φράση «είθε η ψυχή του να είναι αιώνια» αποτελεί βιβλικό απόσπασμα (Σαμουήλ: 25-29).

5^{ος}-7^{ος} αι. [α' χρήση], 15 Ελούλ 5268

(=Σεπτέμβριος 1508 μ.Χ.) [β' χρήση]

Αδημοσίευτη

A.T. & N.D.L.

5. Ορθογώνια επιτύμβια ενεπίγραφη καλυπτήρια πλάκα

9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΓΕ1
Θεσσαλονίκη, ανασκαφή ΜΕΤΡΟ, περιοχή σταθμών Συντριβανίου και Πανεπιστημίου (παλαιό εβραϊκό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης).
ύψ. 75 εκ. πλ. 37,2 εκ. πάχ. 11,5 εκ.
Μάρμαρο υπόλευκο με απόχρωση ώχρας

*Το μνημείο αυτό (είναι) του παιδιού, / του αγαθού Σλόμο,
γιου / του αγαπητού και μεγάλου, α(ξιότιμου) ρ(αβίνου) /
Ισραέλ Ερέρα / [...που πέ]θανε την [Τετάρτη] ημέρα / [...]
(του μήνα) [Κι]σλέβ το έτος 5[...]*

Η πλάκα περιλαμβάνει κείμενο στην εβραϊκή, πλαισιωμένο από εγχάρακτο πλαίσιο στο σχήμα του μιχράμπ. Σε κάθε ελεύθερη επιφάνειά της κοσμεύεται με παραδείσια φυτικά μοτίβα, που είναι συμβατά με την εβραϊκή ανεικονική παράδοση και προέρχονται από το οθωμανικό ροκοκό. Ο αναφερόμενος Ερέρα είναι από τα παλαιότερα μέλη της ισπανοεβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.

17^{ος} αι., κατά τους μήνες Νοέμβριο - Δεκέμβριο

Αδημοσίευτη

Βιβλιογραφία: Molho 5735 • In Memoriam 1976 • Rozen 1994.

Μ.Π.-Α. & Τ.Μ.

6. Τμήμα ορθογώνιας επιτύμβιας καλυπτήριας πλάκας

9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΓΕ3
Θεσσαλονίκη, ανασκαφή ΜΕΤΡΟ, περιοχή σταθμών υπό κατασκευή μεταξύ Συντριβανίου και Πανεπιστημίου (παλαιό Εβραϊκό Νεκροταφείο Θεσσαλονίκης).
ύψ. 33 εκ. πλ. 41 εκ. πάχ. 14,5 εκ.
Λευκό μάρμαρο.

Αυτή η πέτρα [...]

Σώζεται μόνον το πάνω δεξιό μέρος της πλάκας, που κοσμεύεται με το θέμα του ρόδακα σε πλαίσιο μιμούμενο το μιχράμπ. Συμμετρικά, στην αριστερή πλευρά θα σωζόταν όμοιος ρόδακας, το σύμβολο της ουράνιας πλέον κατοικίας του ενταφιασθέντα. Το ελάχιστο ενεπίγραφο τμήμα δεξιά με τα ανάγλυφα γράμματα, όπως και το πάχος του μαρμάρου φανερώνουν εύπορο παραγγελιοδότη/ιδιοκτήτη.

18^{ος} αι.- πρώτος 19^{ος} αι.

Αδημοσίευτη

Βιβλιογραφία: Molho 5735 • In Memoriam 1976 • Rozen 1994.

Μ.Π.-Α. & Τ.Μ.

7. Ορθογώνια επιτύμβια καλυπτήρια πλάκα

9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΓΕ2
Θεσσαλονίκη, ανασκαφή ΜΕΤΡΟ, περιοχή σταθμών Συντριβανίου και Πανεπιστημίου (παλαιό εβραϊκό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης).
ύψ. 110 εκ. πλ. 62,5 εκ. πάχ. 13 εκ.
Υπόλευκο ντόπιο μάρμαρο με φαιά νερά

*Ευλογητός ο Κριτής της Αληθείας / Εδώ αναπαύεται
το σώμα του / [...] Γιτοχάκ Χαλφόν Η ψυχή του στον
Παράδεισο Πέθανε σε ηλικία / 4[8] ετών / σήμερα 3 (του
μήνα) Ελούλ / 5690*

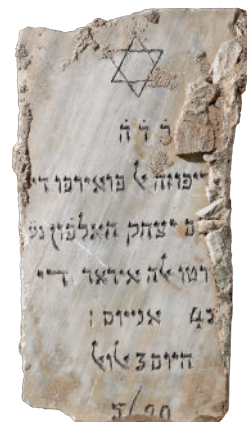
Το κείμενο είναι γραμμένο στην ισπανοεβραϊκή με εβραϊκούς χαρακτήρες. Αξιοσημείωτο είναι το σύμβολο της ασπίδας του Δαβίδ που απαντάται για πρώτη φορά στο παλιό εβραϊκό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης, σε ταφή του 1709. Η παρούσα ταφή είναι από τις τελευταίες που έγιναν μετά την απαλλοτρίωση του χώρου του νεκροταφείου στις 4 Αυγούστου 1930 και πριν από την καταστροφή του τον Δεκέμβριο του 1942.

27 Αυγούστου 1930

Αδημοσίευτη

Βιβλιογραφία: Molho 5735 • In Memoriam 1976 • Rozen 1994.

Μ.Π.-Α. & Τ.Μ.

8. Τεκτονικό κιονόκρανο με ανάγλυφες παραστάσεις κτηρίων

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, ΑΓ 1002
Θεσσαλονίκη, οδός Ολύμπου, νότια από τον ναό του αγίου Δημητρίου.
ύψ. 52 εκ., μήκ. άβακα 36 εκ.
Μάρμαρο υπόλευκο χοντρόκοκκο

Στην α' πλευρά του απεικονίζεται εβραϊκή συναγωγή με προστώ, κιονοστοιχία και τρεις τρούλους. Ο κεντρικός κοσμεύεται με το εξάκτινο αστέρι του Δαβίδ. Στη β' πλευρά παριστάνεται τζαμί με μιναρέ, στη γ' κίοσκι και στην τέταρτη διώροφη ιδιωτική κατοικία. Το κιονόκρανο, μαζί με ένα άλλο παρόμοιων διαστάσεων, (ΑΓ 1001), κοσμούσε αδιάνγνωστο κτίσμα.

16^{ος}-18^{ος} αι.

Βιβλιογραφία: Ξυγγόπουλος 1930

• Ξυγγόπουλος 1963 • Χατζητρύφωνος,

Ώρις (επιμ.) 2009, 65-68, 132-158.

Α.Τ.

Η εβραϊκή ενδυμασία

Οι παραδοσιακές εβραϊκές ενδυμασίες τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών, ακολουθούν σε γενικές γραμμές τους ενδυματολογικούς κανόνες του 17^{ου} αιώνα.

Τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία της γυναικείας ενδυμασίας είναι η *κόφια*, που καλύπτει το κεφάλι και αποτελεί διακριτικό των έγγαμων γυναικών, το *σάγιο*, ένα ολόσωμο μακρύ ρούχο χωρίς μανίκια, ανοιχτό στο στήθος και το *ανταρί*, ένα εφαρμοστό καφτάνι από ραβδωτό μεταξωτό ύφασμα με φαρδιά μανίκια.

Οι Εβραίοι άνδρες φορούσαν επίσης πάνω από τα *σαηλβάρια* και μια φαρδιά ζώνη, το *κουσάκ*, που έδενε γύρω από την μέση. Πάνω από το *ανταρί* φοριόταν είτε το *τζουμπέ* είτε το *μπινίς*. Το *τζουμπέ* το φορούσαν οι κοινοί άνθρωποι και είχε γούνα και στενό κόψιμο. Το *μπινίς* το φορούσαν οι ραβίνοι και ήταν φαρδύ και μονόχρωμο. Από τον 19^ο αι. οι άνδρες φορούσαν ένα κόκκινο ψηλό τσόχινο *καβούκ*, το γνωστό *φέσι*.

Τα παιδιά ντύνονταν με παλιά ρούχα των μεγάλων που προσαρμόζονταν στα μέτρα τους. Οι κοπέλες άρχιζαν να φοράνε το παραδοσιακό κοστούμι με μια κάπως πιο απλή κόφια όταν έφθναν σε ηλικία γάμου, μεταξύ 15-18, ετών ενώ τα αγόρια φορούσαν ένα πλήρες παραδοσιακό κοστούμι, όταν έφθναν στα 18 τους χρόνια.

Η οικογένεια της Σιμχά Μπαρνέα, Θεσσαλονίκη 1911.
Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος.

9. Βαμβακερό κεντημένο ανταρί

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 82 00
Δωρεά οικογένειας Μπενβενίστε

Το ανταρί αποτελεί εξωτερικό μέρος της παραδοσιακής σεφαραδίτικης γυναικείας αλλά και ανδρικής ενδυμασίας.

Αρχές 20^{ου} αι.
Ε.Π.

10. Μεταξωτό σάγιο με κέντημα

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 84 00
Δωρεά οικογένειας Μπενβενίστε

Μέρος της παραδοσιακής σεφαραδίτικης γυναικείας ενδυμασίας, το σάγιο φοριέται κάτω από το ανταρί και επάνω από την πουκαμίσσα.

Αρχές 20^{ου} αι.
Ε.Π.

11. Μεταξωτό σάγιο με κέντημα

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 94 00
Μέρος της παραδοσιακής σεφαραδίτικης γυναικείας ενδυμασίας, το σάγιο φοριέται κάτω από το ανταρί και επάνω από την πουκαμίσια.
Αρχές 20^{ου} αι.
Ε.Π.

13. Βραδινό τσαντάκι από μπροκάρ

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 67 03
Δωρεά Υβόνης Καπόν
Γυναικείο, βραδινό αξεσουάρ.
Δεκαετία 1930
Ε.Π.

14. Καπέλο του ραβίνου Χαλέγουα

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 55 11
Καπέλο που ο ραβίνος Χαλέγουα χρησιμοποιούσε σε εορταστικές λειτουργίες. Ο Μοσέ Χαλέγουα (1913-2000) διατέλεσε χαζάν (ψάλτης, ιερουργός) και στη συνέχεια ραβίνος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (1980-1995).
Τέλη δεκαετίας 1980
Ε.Π.

12. Μάλλινη liseuse

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 72 00
Δωρεά Στερίνας Μασσαράνο
Ζακέτα που φοριέται επάνω από τη νυχτική όταν η γυναίκα ανακάθεται στο κρεβάτι, π.χ. για να διαβάσει, ή για περισσότερη ζεστασιά όταν κοιμάται.
Δεκαετία 1930
Ε.Π.

15. Μικρό ταλίτ

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 52 00
Βαμβακερό εσώρουχο θρήσκου εβραίου, το οποίο στις τέσσερις άκρες φέρει τσιτσιτ. Το τσιτσιτ είναι κρόσι στριφτό, με κομβοειδείς αναδιπλώσεις και έχει συμβολική έννοια. Το βρίσκουμε και στο ταλίτ, το τελετουργικό σάλι που φορούν οι άντρες στη συναγωγή.
20^{ος} αι.
Ε.Π.

16. Μαπά

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 59 00

Καρέ από ταφτά κεντημένο με χρυσό μεταλλικό νήμα. Χρησίμευε συνήθως σε θρησκευτικές δραστηριότητες στο σπίτι ή τη συναγωγή, όπως για να σκεπάσουν το πιάτο με τις συμβολικές τροφές το βράδυ του Πέσσαχ, να μεταφέρουν το μωρό για την περιτομή, κ.ά.

Αρχές 20^{ου} αι.
Ε.Π.

17. Μαπά

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 62 00

Βελούδινο καρέ με κεντήματα από μεταλλική χρυσή κλωστή.

Αρχές 20^{ου} αι.
Ε.Π.

18. Μείλ

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 152 03

Κάλυμμα των κυλίνδρων του Σεφέρ Τορά από βελούδο, κεντημένο με χρυσό μεταλλικό νήμα. Χρησιμοποιείται αποκλειστικά στη συναγωγή.

Αρχές 20^{ου} αι.
Ε.Π.

19. Πόρπη ζώνης

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 26 00

Πόρπη ζώνης από ασήμι, διακοσμημένη με ένθετους λίθους και ανάγλυφα μοτίβα. Στο κέντρο το Άστρο του Δαβίδ.

Αχρονολόγητη
Ε.Π.

20. Φυλακτό

Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, 93.26.1

Θεσσαλονίκη, οικογένεια Γιακό Μοδιάνο

Κόσμημα - φυλακτό από 3 χάντρινα τριγωνικά στοιχεία που αναρτώνται από χάντρινο μακρύ κορδόνι και τρεις θηλιές που το συγκρατούν έτσι ώστε να αυξομειώνεται το μήκος του.

Πιθανώς τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.
Ε.Μπ.

21. Κτηματόγραφο με δικαιούχο την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 37 00

Κτηματόγραφο αξίας δραχμών 34.817,40, εκδόσεως 5.2.1922, υπέρ της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης. Αντιπροσωπεύει την αξία της συναγωγής Ετς Α Χαΐμ. Μετά την πυρκαγιά απαγορεύτηκαν όχι μόνον οι μεταβιβάσεις αλλά ακόμη και οι μισθώσεις αστικών ακινήτων πέραν του έτους. Το τμήμα της πόλης που είχε καεί, απαλλοτριώθηκε, επανασχεδιάστηκε και μεταπωλήθηκε σε δημοπρασίες. Οι πρώην ιδιοκτήτες έλαβαν ένα τίτλο (το λεγόμενο «κτηματόγραφο»), ο οποίος αντιπροσώπευε την αξία του οικοπέδου τους και τους επέτρεπε να συμμετάσχουν στις δημοπρασίες αυτές. Αλλά επειδή πολλά από τα καταργηθέντα οικόπεδα είχαν μικρό εμβαδόν, ενώ τα νέα οικόπεδα ήταν μεγάλα, το κτηματόγραφο δεν επέτρεπε στους πρώην ιδιοκτήτες να ανακτήσουν τις ιδιοκτησίες τους, αφού θα έπρεπε να συγκεντρωθούν πολλοί κάτοχοι κτηματογράφων για να αγοράσουν ένα νέο οικόπεδο. Οι περισσότεροι πρώην ιδιοκτήτες εκποίησαν τους τίτλους τους για να καλύψουν τις άμεσες ανάγκες τους.

5 Φεβρουαρίου 1922
Ε.Π.

22. Φιγούρα θεάτρου σκιών

Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο
Μακεδονίας-Θράκης, 79.15.67

ύψ. 57 εκ.

Δέρμα

Δερμάτινη φιγούρα θεάτρου σκιών, με αρθρώσεις στο λαιμό και τη μέση, που απεικονίζει Εβραίο έμπορο με το όνομα Σολομών. Φιλοτεχνήθηκε από τον Βασίλειο Ανδρικόπουλο, γνωστό και ως Βασίλαρο (1899-1976).

Μέσα 20^{ου} αι.

Ε.Μπ.

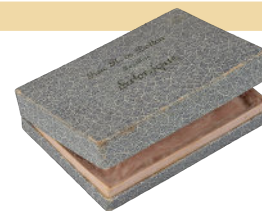
23. Κουτί κοσμημάτων

Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, JCT 244 08

Κουτί κοσμημάτων του κοσμηματοπώλη
Ισαάκ Ρ. Ντε Μποτόν.

Δεκαετία 1930

Ε.Π.

24. Κουτί / θήκη ποτηριών

Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, 85.55.66

Θεσσαλονίκη

μήκ. 11,5 εκ., πλ. 6 εκ.

Ξύλο, δέρμα, ύφασμα, μέταλλο

Ξύλινο κουτί-θήκη για 2 μικρά ποτήρια, καλυμμένο με δέρμα εξωτερικά, ύφασμα εσωτερικά και με μεταλλικό, σκαλιστό κούμπωμα. Στο εσωτερικό του υπάρχει κορδέλα που πάνω της αναγράφεται με καλλιγραφικούς χαρακτήρες: «M. Gattegno Co. 23 rue Venizelos 23 Salonique».

Ε.Μπ.

25. Σφραγίδα

9^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΜΘ/07/ΑΣ/ΠΔ/Α/23

Ανασκαφή ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης, Σταθμός Αγίας Σοφίας

μήκ. σφενδόνης 4,8 εκ., πλ. σφενδόνης 3,2 εκ., πάχ. 0,5 εκ., ύψ. λαβής 3,3 εκ.

Σίδηρος

Σφραγίδα ωσειδούς σχήματος με ανάγλυφη την επιγραφή LEON CARASSO *EXTRA* και ανδρική κεφαλή σε κατατομή προς τ' αριστερά. Στους εμπορικούς καταλόγους των αρχών του 20^{ου} αι. καταχωρούνται στη Θεσσαλονίκη τρεις έμποροι με το όνομα Λέων Κάρασσο: ο πρώτος ασχολούνταν με χονδρικό εμπόριο καφέ και ζάχαρης, ο δεύτερος με εμπόριο ρυζιού, ενώ ο τρίτος ήταν έμπορος αποικιακών προϊόντων. Επίσης στο Αρχείο Τεκμηρίων της Επιχειρηματικότητας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης που τηρείται στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης εντοπίστηκε και άλλος ένας Λέων Μωΰς Κάρασσο που εμπορεύονταν αιθέρια έλαια, σαπούνια και αρώματα, χωρίς διεύθυνση της έδρας της επιχείρησης. Κανείς δεν ταυτίζεται με βεβαιότητα με τον κάτοχο της σφραγίδας.

Αρχές 20^{ου} αι.

Αδμοσίευτη

Βιβλιογραφία: Ιγγλέσης 1910-11, 35 • Εμπορικός οδηγός του Μοδιάνο, έτους 1908.

Σ.Β.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΛΗΜΜΑΤΩΝ

- Αλεξανδρή 1973-4 O. Αλεξανδρή, *ΑΔ 29 (1973-4)*, Β3 Χρονικά, 669.
- CIJ I² J.- B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, I: *Europe*, N.York, 1975 (επανάδοση με Prolegomenon by B. Lifshitz).
- Feissel 1983 D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, BCH Supplément 8, Paris 1983.
- Χατζητρύφωνος, Ы̀urџić (επιμ.) 2009 Ε. Χατζητρύφωνος, S. Ы̀urџić (επιμ.), *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα. Πρόσληψη και αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής στη βυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, (6 Νοεμβρίου 2009-31 Ιανουαρίου 2010), Θεσσαλονίκη 2009.
- IG X 2 1 Ch. Edson, *Inscriptiones Graecae X, II, 1: Inscriptiones Thessalonicae et viciniae*, Berlin 1972.
- Ιγγλέσης 1910-11 Ν.Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος απάσης, της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας μετά των νήσων του Αρχιπελάγους και των νήσων Κρήτης-Κύπρου-Σάμου*, έτος Γ', τόμος Α' 1910-11, τμήμα 2^ο Γ. Χατζηκυριακού: Μακεδονία μετά τω παρακειμένω τμήματι της Θράκης.
- In Memoriam* Μόλχο, Μ. & Νεχαμά, Ι., *In Memoriam. Αφιέρωμα εις μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι* (μετάφραση Γ. Ζωγραφάκη), Ισραηλιτική Κοινότης Θεσσαλονίκης, β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1976.
- Molho 5735 M. Molho, *Matsevoit Beit ha'Almin shel Yehudei Saloniki*, Tel Aviv 5735.
- Νίγδελης 2006 Π. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Noy, Panayotov & Bloedhorn, 2004 D. Noy, A. Panayotov & H. Bloedhorn, *Inscriptiones Judaicae Orientis*, I Eastern Europe, Tübingen 2004.
- Nystrom 1981 B.P. Nystrom, «A Symbol of Hope from Thessalonica», *HTR* 74, No 3 (July 1981) 325-330.
- Πελεκίδης 1955 Σ. Πελεκίδης, «Περί μίας στήλης» *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953)*, Θεσσαλονίκη 1955.
- Rozen 1994 M. Rozen, *Hasköy Cemetery. Typology of Stones*, Center for Judaic Studies University of Pennsylvania – Diaspora Research Institute Tel Aviv University, 1994
- Ξυγγόπουλος 1930 Α. Ξυγγόπουλος, «Κιονόκρανον με παραστάσεις οικοδομημάτων», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1930, 49-58.
- Ξυγγόπουλος 1963 Α. Ξυγγόπουλος, «Παραστάσεις οικοδομημάτων επί μαρμαρίνων αναγλύφων και τα βενετικά των πρότυπα», *Θησαυρίσματα* 2 (1963), 78-82, πίν. Γ' α-δ.

